

శ్రీ రస్తు

దశరూపకసంగ్రహము

అను

నాటకప్రక్రియ

మహాకవి భవిష్యదు సద్దించిన దశరూపకములు

శ్రీ కొమాండూరు అనంతాచార్యులు

తెనిగించినది

విన్నపము:

చావీర మహామిశ్రాస్త్రిలు అండ్ సన్స్ వారిచే

ప్రకటితము.

All Rights Reserved]

[Price. 1-0-0

ఆంధ్రవ్యాకరణములు, అలంకారములు

	ప్రతి 1-4	రు. అ.
ఆనందరంగరాట్టండము	...	1 8
అంధభాషాభూషణము, వద్యకావ్యము	...	0 6
అంధశబ్దచింతామణి, నటీక	...	0 12
అంధశబ్దమంజరి బ సీతారామాచార్యులు...	...	0 8
శనిజననంజీవని	...	0 8
శనిసంకయవిచ్ఛేదము	...	1 4
పట్టాభిరామపండితీయము, (వద్యవ్యాకరణము)	...	0 8
ప్రశ్నోత్తరాంధ్రవ్యాకరణము	...	1
ప్రాథవ్యాకరణము, బ సీతారామాచార్యులు	...	1
,, నటీక, ఋతుసు వేంకటరమణయ్య	3
కాలచంద్రోదయము అలఘుకొమ్మది	...	0
కాలవ్యాకరణము, శ్రీ చిత్తయనూరిగారిది	...	1
,, శ్రీ సూరి రామమూర్తిగారిటీకతో	...	6
,, విద్వాక్ ఋతుసు వేంకటరమణయ్యగారిలఘుటీక2	...	
రావిపాటి గురుమూర్తికాష్ఠిగారి		
తెనుగు వ్యాకరణము (ప్రాచీనము)	...	1 8
లఘువ్యాకరణము	...	1 0
నిధిచంద్రిక	...	0 6
వేంకయ్యవ్యాకరణము	...	0 6
వ్యాకరణసంగ్రహము	...	0 8
మలక్షణసారము, తాత్పర్యసహితము	...	1 8

శ్రీ రస్తు

దశరూపకసంగ్రహము

౧౦౪

నాటకప్రక్రియ

ఇది

భరిమడను మహాకవిచే సంస్కృతమునరచింపబడిన

దశరూపమునుండి సంగ్రహించి

శ్రీ కొమాండూరు అనంతాచార్యులు

వచనఘష్కిని ద్వేషిగించినది

హవిల్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు 'అండ్ సన్స్ హారిజే

ప్రకటితము.

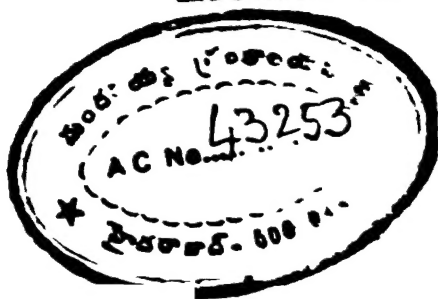
All Rights Reserved.

C 13395

792

E. 30-0

Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU
of **V. RAMASWAMY SASTRULU & Sons**
at the 'Vavilla' Press
Madras.
2nd Edition—1955

పీఠిక

పూర్వీకులైన మనవారు ఏకాగ్రముచేతనో
 సంస్కృతమునందువలె నాంధ్రమునందు నాటకాది
 రూపకగ్రంథములను బిర్యగద్యార్థకములుగా
 రచియింపరైరి. అందుల కనుగుణముగా గావ్యా
 లంకార సంగ్రహకారులను దాను మాతృకగా
 గ్రహించిన ప్రతాపరుద్రీయమునందలి నాటక ప్రక
 రణమును వదిలి తక్కినభాగమునే దెనిగించెను.
 అట్లుండ నిప్పటికి ఇరువది సంవత్సరములనాడు
 అనగా క్రీస్తుశకము ౧౮౭౧ సంవత్సరమునాడు
 చెన్నపురి స్వకళాశాలయం దాంధ్రపండితులైన
 మందువారును ఆచార్యశకవిరా సామ్రాజ్య భార్య
 రులు నగు బ్రహ్మశ్రీ కొక్కండ వేంకటరత్నము
 పంతులవారు “నాటకానుకవిజయవ్యాసయోగము”
 అను రూపకమును దెనిగించినంతవఱకు నిరా
 ఘాట కవిత్వభోరణి పేరెన్నికగన్న వారును ప్రకృ
 తము రాజమహేంద్రవరము కాలేజిలో నాంధ్ర

పండితులుగా నుండువారునైన బ్రహ్మశ్రీ కందుకూరి
 వీరేశలింగముపంతులుగారు లోనగు పండితులు
 కొందఱు శాకుంతలము మొదలుగాఁగల కొన్ని
 నాటకములను దెనిగించిరి. అట్లు తెనిగింపబడిన
 యాగూఠక ప్రబంధములు కాలక్రమమున జెన్న
 పురి యూనివర్సిటీ విచారణాధ్యక్షుల యాదర
 మునకు బాత్తములై యిప్పుడిప్పుడు F-A పేక్షకు
 బాతఃపుస్తకములుగా నంగీకరింప బడుచుండుట
 యెల్లవారు నెఱిగిన విషయమే కదా. అట్టి యా
 గూఠకములను జదువు విద్యార్థులు వాని లక్షణ
 ఘులను బాతనసమయములందు యథోచితముగా
 నుపాధ్యాయులు చెప్పుచున్న ను స్పష్టముగాఁ దెలిసి
 కోనేరక పేక్షకు లడిగెడి ప్రశ్నములకు గొన్ని
 టికి నుత్తరములు వ్రాయనేరక తత్తటిల్లు చున్నారు.
 ఈవిషయము నాకనుభవైక వేద్యమగుట బట్టి
 యట్టివిద్యార్థుల యుపయోగార్థము సంస్కృతము
 నందు ధనికుడను మహాకవిచే రచియింపబడిన దశ
 రూపమును గ్రంథముచుండి సంగ్రహించి “దశరూపక
 సంగ్రహము,” అనుపేర నీనాటక ప్రక్రియను వాక్య
 రూపమున బాలురకు సులభముగాఁ దెలియఁదగిన

తేటమాటలతో వ్రాసినాడను. ఇం దుదాహరించిన యుదాహరణములు దశరూపమునం దుదాహరింపబడిన రత్నావళి వేణీసంహారము మొదలగు వానిలోని శ్లోకార్థములేగాని యితరములు గావు.

ఇందు వివ్యాఙ్మలకు సులభముగా దెలియుటకై కొన్నియెడల సంధిలేక వ్రాయబడియుండును.

నేను సంస్కృతభాషాఽరిజ్ఞానము లేనివాడ నగుటబట్టి వ్యాకరణాదిశాస్త్రపరిశీలన పటువులై కావ్యనాటకాలంకారపాఠనపటువులై శ్రీమత్తిరువహీంద్రపురీవాస్తవ్యులై విద్వత్సంస్తవ్యులై వెలయు శ్రీమార్ ఇళయవల్లి కుప్పనయ్యంగార్లను వేడుకొనగా వారు నెయ్యింబుమీఱు సహాయులై దీనిం బరిష్కరించిరి.

ఇందు దోషంబులు విశేషంబులై కనుపట్టునేనియు వీటింబాటింపక పాలుక్రొల దివురుకలహంసంబులుఁ బోలె వానిం బాటింపక గుణలేచైకగ్రాహులై స్వీకరింప సర్వజ్ఞులగు దోషజ్ఞులం బ్రార్థించెన.

మీఁద నుదాహరించిన చొప్పునఁ బ్రయత్న పూర్వకముగ వ్రాసి ముగించిన యీ గ్రంథమును

వెంటనే యచ్చువేయింప యత్నించయు నందులకు
 ధనముకూడక తడఁబడుచున్న వానితని విచారించి
 కరుణించి ఘనతపహించిన చెన్నపురి ప్రెసిడెన్సీమేజ
 స్త్రీటు అధికారమును వహించి, ఆంధ్రభాషాభి
 మానులై మహారాజరాజశ్రీ బ్రహ్మశ్రీవ్యయవిరా
 జులై వెలయుచుండెడి C G కుప్పసామిఅయ్య
 గారు వలసిన ద్రవ్యము నిప్పించి ముద్రింపజేసి
 నన్ను ధన్యుం గావించిరి.

ఇట్లు, విద్యద్విధేయఁడు.
 కొ. ఆనంతాచార్యులు.

శ్రీకొమాండూరు ఆనంతాచార్యులుగారి

జీవితసంగ్రహము

ఈ దశరూపకసంగ్రహమును రచించిన శ్రీ కొమాండూరు—ఆనంతాచార్యులుగారు సుప్రసిద్ధ విద్వాంసులు. వీరి పూర్వులు నెల్లూరుజిల్లా గంగ వరంగ్రామములో నివసించియుండుటవలన వీరికి గంగవరం శ్రీవైష్ణవులు' అనే వాడుక ప్రసిద్ధమయినది. శ్రీఆనంతాచార్యులుగారు ముప్పదియేండ్లకుఁ బైగా మద్రాసులో నుండిన చెర్చ్ ఆఫ్ స్కాట్లండు మిషన్ వారి కళాశాలలోను, అమీడ రాజధానీ కళాశాలలోను ఆంధ్రాధ్యాపకులుగా నుండి విద్యా బోధనచేయుచు, పెక్కు గ్రంథములను సంస్కరించి, వాని ప్రకటనకుఁ దోడ్పడుచు, విధి, విరామము లేకుండ భాషాసేవ నొనర్చెడివారు.

శ్రీఆనంతాచార్యులుగారు తిరువత్తూరు హైకోర్టులో, శ్రీ చదలువాడ సుందరరామశాస్త్రిగారి యింటి కెదురుగా కాపురముండెడివారు. ఎల్లపు

దును తెల్లని దుస్తులను ధరించుచుండెడివారు. వీరి దినవర్త్య చాల విచిత్రమైనది. ఉదయము పనిమిది గంటలలోగా స్నానసంధ్యాదులను, భోజనమును ముగించుకొని కాశీనడకను మాంటురోడ్డులోని వైజయంతీముద్రాక్షరశాలకుఁ బోయి అక్కడిపనిచూచుకొని, ఆమీఁద రాజధానీకళాశాలకు వెళ్లెడివారు. ఈయన ప్రాఫెసరు టి. ఎమ్. శేషగిరిశాస్త్రిగారికిని, పనప్పకవి అనురాచార్యులుగారికిని వ్రాయసకాఁడుగా నుండుటయేగాక, వారు ప్రకటించు గ్రంథములు పూర్తియైదిద్దెడివారు. సాయంకాలము 4 గం. లకు కాలేటిని వదిలి వైజయంతీప్రెస్సునకుచు, శ్రీశేషగిరిశాస్త్రిగారి వద్దకుచు పోయి, వారి పూర్వులను పుచ్చుకొని 6గం లకు ఇల్లుచేరేవారు. సాయంకాలా నుష్ఠానములు, భోజనము ముగించుకొని మిక్కిలి శ్రద్ధతో పూర్వుల నన్నింటిని దిద్దెడివారు. ఈయన ఆనందముద్రాక్షరశాలవారికి ఆంధ్రమహాభారతము, భాస్కరరామాయణము మున్నగువాని ముద్రణమున పూర్తిగా తోడ్పడిరి.

శ్రీఆచార్యులుగారు ప్రథమమున మాతండ్రిగారి ఆదిసరస్వతీనిలయముద్రాశాలలోను, ఆమీఁద శ్రీసర

స్వతి - తిరువేంగ డాచార్యులుగారి సరస్వతీనిలయ ముద్రాశాలలోను తెనుగు కంపోజిటరుగా గుని చేయుచు, కొంచెమైనను శ్రమలేకుండ ఒక ఫారము మేటరు అచ్చుకూర్చెడివారు. ఈముద్రాశాలలో వీరికి లభించిన అనుభవమువల్లనే - పుస్తకములను వ్రాయుటకును, సాఫుప్రతులు తయారుచేయుటకును, పూవులు దిద్దిముద్రించుటకును అసమాన ప్రజ్ఞ యేర్పడినది. ఆరోజులలో పుస్తకము దిద్దికొని, సాఫు వ్రాసికొని, పేజీపూవుచదివి యిచ్చినచో ఫారము నకు రూ 1. ఇచ్చెడివారు. వీరికి శ్రీశేషగిరిశాస్త్రి గారివలన పనప్పాకంవారివలన, అనందప్రెస్సువలన అట్లే లభించెడిది.

నేను కొంతకాలము శ్రీఅనంతాచార్యులు గారి వద్ద రఘువంశములోని 23 సర్గలు చదివితని. ఈయన తమకు జేసినసాహాయ్యమునుగూర్చి శ్రీబ్రహ్మజ్ఞ పల్లి సీతారామాచార్యులవారు తమ “శబ్దరత్నాకరము” లో ఇట్లు తెలిపియున్నారు—

‘అటుతరువాత సంస్కృతాంధ్రపండితులైన డి. కొ. అనంతాచార్యులు వ్రాయసమునకు గుదిరి యత్యంత శ్రద్ధతో నిర్భర ప్రయాసము పుచ్చుకొని

నిర్విఘ్నముగ నీ గ్రంథము బరిసమాప్తి బొంది
చిరి.

వాస్తవమునకు శ్రీసీతారామాచార్యులుగారు
శబ్దరత్నాకరమును రచింపలేదు. శ్రీచదలువాడ సీతా
రామశాస్త్రిగారే దానిని రచించిరి. శ్రీశాస్త్రిగారు
దాని చిత్తుప్రతిని తాము పనిచేయుచున్న రాజధానీ
కళాశాలలో తమ డస్కులో భద్రముగా నుంచి
యుండగా, శ్రీసీతారామాచార్యులుగారు దానిని
పుచ్చుకొని శ్రీఆనంతాచార్యులుగారిచేత పాఠ
వ్రాయించి పూవులు చదివింపించి, దిద్దించి, ఈ నిఘంటువునకు రూపము కల్పించిరి. శ్రీసీతారామా
చార్యులుగారు రసికానతంసులు. తఱచు పంగీత
కచ్చేరీలలోను, నాట్యకచ్చేరీలలోను కాలము గడ
పెడివారు. ఆయనకు ఇట్టి శ్రమసాధ్యమైన పనిచేయు
టకు ఓపిక తక్కువ.

శ్రీవేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారికి శ్రీఆనంతా
చార్యులుగారిపయి అసూయ, కోపము ఉండెడివి.
కారణమేమనగా శ్రీశాస్త్రిగారికి జీతము రూ. 60
మాత్రమే. శ్రీఆనంతాచార్యులు గారి జీతము రూ.
80 లు. మరియు నీయన రాత్రి 2 ఫారములు, ఉడ

యము 2 ఫారములు పూవులు దిద్ది అవిధముగా. నెలకు రూ. 120 లు అదనముగా సంపాదించెడివారు. శ్రీశాస్త్రిగారి కట్టి ఆదాయము లేకపోయేది. కావుననే శ్రీశాస్త్రిగారు ఈయన పరిష్కరణములను ఆక్షేపించుచు, శ్రీగోమతం శ్రీనివాసాచార్యులుగారు ప్రకటించుచుండిన 'సూర్యలోక' పత్రికలో విమర్శలు వ్రాసేవారు.

శ్రీఆనంతాచార్యులుగారి అల్లుడు నేలటూరు శేషాచార్యులుగారు. ఈయన కొంతకాలము చెప్పి ఆఫ్స్కాట్లెండు మిషను కాలేజీలో లెక్చరరుగా ఉండి, తరువాత B L ప్యాసులు హైకోర్టు వకీలుగా నుండిరి. మామగారు చనిపోయిన కొద్దికాలమునకే వీరును మరణించిరి.

శ్రీఆనంతాచార్యులుగారు పయిరీతిగా పెక్కు విధముల భాషావాఙ్మయసేవలో ఇతరులకు తోడ్పడుటయే కాక స్వయముగ పెక్కుగ్రంథములను రచించిరి. పెద్దనామాత్యుని మనుచరిత్రమునకు పెద్ద వ్యాఖ్యను రచించిరి. సత్యసేన విజయము, అయిదుగురు దొంగలకథలు, ఉత్తరహరిశ్చంద్రవచనము, దశరూపకసంగ్రహము వారించనలు. వేణీసంహార

మును కొంతవఱకు ఘాతమే రచించిరి చాల
యేండ్లు పాత్యగ్రంథభాగములకు టీకలను రచించే
వారు.

శ్రీ ఆనంతాచార్యులు గారి జీవితవిశేషములు
చాలమందికిఁ దెలిసియుండవు. కావున నిప్పుడు ఈ
విషయములను తెలుగు ప్రపంచమునకు తెలియ
జేసి నందులకు గర్వపడుచున్నాను.

రూపకలక్షణములను సులభ పద్ధతిలో తెలియఁ
జేయు గ్రంథములలో విది సాటిలేనిది. శ్రీమల్లాది
స్వామీనారాయణశాస్త్రిగారి 'ఆంధ్రదశరూపకము'
కర్తయను మిన్న. దీని నాంధ్రలోకము ఆదరించి మా
ప్రయత్నమును సఫలమొనర్చునుగాక.

విషయసూచిక

పూర్వభాగము

విషయము.	పుట.
నాట్య స్వరూపము	1
నృత్యనృత్తాది వివేచనము	2
వస్తుస్వరూప తద్భేదప్రకారము	4
అర్థప్రకృతిలక్షణము	8
పంచావస్థాప్రకారము	10
సంధిపంచక స్వరూపనిరూపణము	12
ముఖసంధితదంగములు	13
ప్రతిముఖసంధితదంగములు	20
గర్భసంధితదంగములు	29
అవమర్శసంధితదంగములు	40
నిర్వహణసంధితదంగములు	52
సంధ్యంగ ప్రయోజనములు	62
సూచ్యదృశ్యవస్తువిచారము	63
సూచ్యప్రకారపంచకము	65
దృశ్యవస్తువివిధయోగక్రమము	67

ఉత్తరభాగము

విషయము	పుట.
నాటక ప్రయోగ ప్రకారము	70
కావ్యార్థసూచనా ప్రకారము	71
భారతీవృత్తి స్వరూపము	73
అముఖతదంగ వివరణము	74
వీధ్యంగ ప్రకారము	75
వస్తువిస్తర క్రమము	88
నాయకనిర్ణయము	...
వస్తునిర్ణయము	89
వస్తువిభాగ క్రమము	...
అంశస్వరూపము	91
రసనిర్ణయము	92
ఆనిగేశ్వ్యవచయములు	93
అంశకరణ ప్రకారము	94
నాటకాంశపరిమాణము	94
నాటికాస్వరూపము	95
ప్రకరణ ప్రకారము	97
భాణ ప్రకారము	98

విషయము	పుట
ప్రహసన ప్రకారము	101
డిమ ప్రకారము	103
వ్యాయోగ ప్రకారము	104
సమవకార ప్రకారము	106
వీధి ప్రకారము	108
ఉత్సృష్టికాంక్ష ప్రకారము	109
ఈశోమృగ ప్రకారము	110

— సంస్కృతపాటకములు —

	క్ర. సం.	పు.	అ.
ఉత్తరరామచరిత్రము, నవ్యాఖ్యానము	...	2	8
ప్రహసనము, హాసదానృపము	...	0	6
కాకుంతులకాటకము, నవ్యాఖ్యానము	...	4	6

— చంపువులు —

భారతచంపు నవ్యాఖ్యానము	...	3	0
రామాయణచంపు నవ్యాఖ్యానము	..	3	8
విశ్వకణాచర్యచంపు	...	2	8

— తర్కవ్యాకరణ, ఆలంకారగ్రంథములు —

అనియదర్పణము సాంధ్రతాత్పర్యము	...	1	4
అంధీకృతన్యాయదర్శనము ప్రథమభాగము	...	1	4
చంద్రాలాకము నటీక	...	1	8
తర్కమంగళహమ, నవ్యాఖ్యానము	...	1	4
తిలకస్తవంబరీ, ధానుమంబరీ	..	0	8
న్యాయకుసుమాంబరీ, అంధీకృతాత్పర్యసహితము	...	3	0
ప్రకాశమంద్రీయము, నవ్యాఖ్యానము	...	4	8
భరతరసప్రకరణము, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	12
శబ్దమంబరీ, శుద్ధప్రతి	...	0	12
“ (కాగరిలికి) చిన్నసైకా	...	0	12
నభారంబరీ (కామ్యకావ్యము)	...	1	0

వావిళ్ల రామస్వామికౌస్తులు అండ్ సన్స్,
కొస్తురాపు 1872. 292, ఎన్.పి.రౌడ్, తిరుపు. 1

శ్రీరస్తు
దశరూపకసంగ్రహము

అను

నాటకప్రక్రియ

పూర్వభాగము

క. శ్రీదంతై వస్తురసా

మోదంతై సాంగసంధిముఖ్యాస్తుదమై

యా దశరూపకసంగ్రహ

మాదశరూపక సుసంగ్రహమై నా వెలయున్.

అ. నాటకము అనగా నాట్యము ప్రధానముగా గల గ్రంథవిశేషము, అది చూడఁదగినది గనుక రూపము అనియు, రాముఁడు మొదలగువారియవస్థను (రీతిని) కనయందుఁ గలుగఁ జేసుకొని నటుడు వర్తించుటకలది కనుక రూపకము అనియుఁ జెప్పఁబడును. ఇటు నాటకమునకు ఉపకారకమైన నాట్యము యొక్క స్వరూపము తొలుత వివరింపఁబడును.

గ. ధీరోదాత్తాది నాయకానుకృతి నాట్యము.

అభినయముచేత శృంగారాదిరసములకు ఆశ్రయం బయిన ధీరోదాత్తుఁడు మొదలగునాయకులయన్నిటిని అనుకరించుట నాట్యము.

౨. అభినయమూగికానె ఖేసంబులచే జతుర్విధము.

అభినయము = అపయవముల కదలిక మొదలగువానిచేత
చెలియఁజేయఁదగిన యర్థమును చెలియఁజేయుట. అది
అంగికము, వాచికము, సాత్వికము, అహర్యము అని నాలుగు
భేదములు గలది. (అంగికము=అంగములచే నయినది వాచికము=
వాక్కులచే నయినది. సాత్వికము = సత్వముచే నైనది—ఇటు
సత్వము అనఁగా ఒకరినొ పొందిన సుఖదుఃఖాదులు తన్నుఁ
జొందినట్లు బానించెడి మనసుకలిమి. అహర్యము=అభరణాదులచే
నైనది.)

అ. ఇటు శాట్యుప్రసంగపకమువలన నృత్యనృత్తములును
నిరూపింపబడియెడి.

౩. కేవలభావాశ్రయము నృత్యము.

కేవలముభావమునకు జోటయినది నృత్యము అని అర్థము.
(భావము = రసాభిజ్ఞానయోగ్యత - అనగా రసము తెలిసిగడి
తెలిసి. కావ్యముచేతనైనను అభినయముచేతనయినను చెలియఁ
జేయుటదెడి రాముఁడు మొదలుగాఁగల ధీరోదాత్తాది
నాయకులసుఖదుఃఖములొనగువాని యనుభవమువలని వాసనా
రూపమయిన సంస్కార మనఁబడెడి సామాజికజననోపకారము
అని కొందఱు.)

౪. తాళలయ్యాశ్రయము నృత్తము.

తాళమునకును లయకును జోటయినది నృత్తము అని
యర్థము. (తాళము = పాటపాడునప్పుడు దానికిఁదగినట్లు

చేతులు తట్టుట మొదలగునది. లయ = వృత్తగీత వాద్యముల
పదుభావము.)

జ్యోతిస్సృతిధాతువునకు గాత్రవిక్షేపము (జీహమును గడలిం
చుట) అర్థమగుటవలన రసవిషయమును (శృంగారాదిరసమే
విషయముగాఁగలదియు) అంగికబహుళమును (అంగములకదలిక
మొదలగువానివలన యభినయమే కలుచుగాఁగలదియు) అగునది
వృత్తము. గాత్రవిక్షేపార్థత్వముచేత సమాన మయ్యెను
అనుకారాత్మకత్వముచేత (అనుకరించుటకలది యగుటచేత)
వృత్తము వృత్తమునకంటె వేరియ్యెను నటధాతువునకుఁ
గించిచ్చలనము (ఁగించెము కదలుట) అర్థమగుటవలన రస
విషయమును సార్వత్రికబహుళమును (సార్వత్రికాభినయమే కలుచు
గాఁగలదియు) అగునది శాట్యము. మఱియు వాక్యార్థా
భినయముగలది శాట్యమును పదార్థాభినయముగలది వృత్తమును
అగుటబట్టి శాట్యమునకంటె వృత్తము అన్యమయ్యెను.

౫. సృత్యసృత్తములు మార్గము దేశి యనఁబడు.

పదార్థాభినయాత్మకమైన వృత్తము మార్గ మనియు అట్టిది
కాని సృత్తము దేశి యనియుఁ జెప్పఁబడును.

౬. మధురోద్ధతభేదముచే నారెండును లాస్యము
తొండవము నాఁబడు.

అనుక్య సృత్తములు రెండును దిన్నఁదనముతోనాడునెడ
తాస్య మనియు నిక్కుతో (ఎగిరి యెగిరి చాంట్లువేయుచు)
అడునెడ తాండవము అనియుఁ జెప్పఁబడును. అనఁగా వృత్తము

గాని పృథముగాని తిన్నదనముతో నర్తించునెడ తానె
మనియు నిక్కుతో నర్తించునెడ తాండవ మనియు ననుటకు
మని తాత్పర్యము.

ఇట్టి భేదములుగల పృథ్యపృథములు నాటకాదులందు
ఉచితరీతి నుపయోగించుటదును.

2. వస్తు నేతృ రస భేదమువలన రూపకము దశవిధము.

వస్తువు, (కథ) నేత (నాయకుడు) రసము (శృంగారాది
రసము) ఇవి భేదించుటవలన రూపకము పదివిధములుగలదిగా
నేర్పడుచున్నది. అవియింక, నాటకము ప్రకరణము భాణము
ప్రహసనము, డిమము, వ్యాయోగము, నమనాకారము, వీధి,
అంకము, ఈనాట్యము అనుటదును. వాని కీ భేదము వస్తు,
భేదముచేతను నాయక భేదముచేతను రస భేదముచేతను గలుగు
చున్న దని భావము.

౩. వస్తు వాధికారికము ప్రాసంగిక మని ద్వివిధము.

రూపకమునకు శరీరమువంటి దైనవస్తువు (కథ) అధికారికము
అనియు, ప్రాసంగికము అనియు రెండువిధములు గలవి.
ఆ వస్తువు పృథము ఇలిపృథము అనియుఁ జెప్పబడును.

౪. అందాధికారికము ముఖ్యము.

ఆ రెండువిధములయిన వస్తువునందును అధికారికవస్తువు
ముఖ్యము. అది రామాయణమునందు సీతా పృథ్వాంతమువంటిది.

౧౦. తదంగము ప్రాసంగికము.

ఆ ముఖ్యకథకు అంగమైన కథ ప్రాసంగికము. (ప్రాసంగికమే ప్రసంగమువలన వచ్చినది. ఇది రామాయణమునందు ముగ్ధీ వాడుల వృత్తాంతమునంటిది.)

౧౧. అధికారిక మధికారిచేతనే నధికారముచేతనేని నిర్వర్తింప నగు.

ముఖ్యమయిన యయ్యాధికారికవస్తువు అధికారిచేతనయినను అధికారముచేతనయినను నెఱవేర్పఁదగినది అనగా ఫలవర్గ్యంతము తొందింపఁదగిన దని యర్థము. (అధికారము=ఫలమునకు సాంతత్యఁ దనము అధికారి = అధికారముగలవాఁడు.)

౧౨. ప్రాసంగికము పరార్థప్రసంగమువలన స్వాస్థిసిద్ధిదము.

ముఖ్యవస్తువంగమయిన ప్రాసంగికము ఒకవనికై ప్రవర్తించు నపుడు తనవని నెఱవేఱుటకలది.

౧౩. అది పతాక యని ప్రకరి యని ద్వివిధము.

ఆ ప్రాసంగికవస్తువు పతాక అనియు, ప్రకరి అనియు రెండు విధములు గలది.

౧౪. సానుబంధము పతాక, ప్రదేశభాక్కు ప్రకరి.

అనుబంధముతోఁ గూడినది అనగా రామాయణమునందు ముగ్ధీవాడుల వృత్తాంతమువలె ముఖ్యకథయొక్క అనువర్తనము బహుదూరమువఱకుఁ గలది పతాక, ఒకచోట తొందినది

అనగా శ్రమకాదుల వృత్తాంతమువలె ఒకానొకచోట కొంచెపు అనువర్తనముగలది ప్రకరి యని అర్థము.

పతాకా ప్రసంగమువలన నిట పతాకాస్థానకమును చెలువడబడియెడిది.

ప్రస్తుతాగంతుభావవస్తువుయొక్క తుల్య పంచితావ విశేషముయన యనోగి! సూచకము పతాకాస్థానకము.

ప్రకృతకథతోడ పతాకముగా జచ్చి చేరునట్టి కథయొక్క పరియైనవివరణముగల విశేషములతోడి అన్యాయదేశపుమాటను జూచించునది పతాకాస్థానకము అనబడును (అన్యాయదేశము = అప్రకృతమయిన యొక యర్థమును నిమిత్తముచేసికొని ప్రకృతమైన యర్థమును చెలియఁజేయునది) ఇది ప్రకరణవశముచే మీఁద రాఁగల యర్థమును చెలుపుటయందు పతాకవలెనే వర్తించునది గనుక దీనికి పతాకాస్థానకము అని పేరు గలిగెను. ఈ పతాకాస్థానకము తుల్యైతివృత్తత్వముచేతను, తుల్యవిశేషతత్వముచేతను అనోగి! (అన్యాయదేశపుమాట)వలనను సమాసో! (ప్రస్తుతమునం దప్రస్తుతమును జోపించుమాట)వలనను రెండువిధములు గలదియగును.

ఉ. (1) రత్నావళియందు — పీఠద్వనయనా నాకు ఇది పోవలసినసమయము నేను బోయెదను నీవు నుత్తరై నాచేతనే ప్రతిబోధింపఁదగినదానవు” అని తామరరీతి యనెడి ప్రియురాలిని పోరడించుచున్నాఁడో యనునట్లు అప్రమత్తకనివిప్లవరూపమున మూర్ఖుఁడు కానవచ్చుచున్నాఁడు. (పద్వనయన =

పద్మములనెడి కన్నులుగలది, పద్మములవంటి కన్నులుగలది. సుప్తముడుగుకొన్నది, నిద్రించినది. ప్రతిబోధించు = వికసించు. తేయ, తేజఃకాలున అస్తమిస్తకనివృత్తుడు = అస్తవ్యస్తమునైన తేర్పఁబడిన కిరణములుగలవాడు; త్రోయఁబడుటచే నెత్తనుంచుకొఁబడిన చేతులుగలవాడు.)

(2) అద్దములేని యుత్కృళికలును మిక్కిలి తెల్లఁబడిన ముఖమును క్షణకాలమున మొదలుపెట్టఁబడిన జ్వంభలునూ, అధికమయిన శ్వసనోద్గమములచేనైన యాయాసమును గల యీ యుద్భావలతను మన్తధవేదననొందిన యన్యస్త్రీనిఁ జూచునట్లు చూచుచున్న నేను రాణికి శోపావేశముచే మిక్కిలి ఎఱ్ఱవాఁడన ముఖమును గలుగఁజేయుచున్నాను. (ఉత్కృళికలు = మిక్కిలమొగ్గులు, హెచ్చినకోరికలు. జ్వంభలు = వికాసములు; అవులింతలు, శ్వసనోద్గమములు = గాలిచే మీఁదికెగయుటలు, ఎఱఁపిరి విడుచుటలు.)

౧౫. ప్రఖ్యాతోత్పాద్యమిశ్ర భేదంబులవలన
వస్తువు మరల ద్రివిధంబు.

అధికారికత్వముచేతను ద్వివిధప్రాసంగికత్వముచేతను మూడు విధము లయిన యీ కథాశరీరము ప్రఖ్యాతము, ఉత్పాద్యము, మిశ్రము అని మఱియు మూడుభేదములు గలది యగును.

౧౬. ఇతిహాసాదులవలనిది ప్రఖ్యాతము.

పూర్వవృత్తలనుండియు పురాణములనుండియు మరిగఁపొందిన కథ ప్రఖ్యాతము (మహావీరచరితము మొదలగునది.)

౧౭. కవికల్పిత ముత్పాద్యము.

కవిచేత ప్రత్యేకముగా గల్పించబడిన కథ ఉత్పాద్యము అనబడును. దీనిని కల్పము మనియు వందురు. (మూలతీమాధనము తెలుపబడునది.)

౧౮. ఉభయసంకరము మిశ్రమము.

ఆ రెంటియొక్క చేరికగలది అనగా ప్రఖ్యాతకథయును ఉత్పాద్యకథయును జేరినది మిశ్రమ అనబడును.

(ఇట్టివస్తువు దివ్యము మర్త్యము మిశ్రమ అని మూడువిధముల వర్తిల్లును. దివ్యము చేపకలది. మర్త్యము మనుష్యులది. మిశ్రమ = ఆ రెండును గలసినది.)

౧౯. అది శబ్దము త్రివర్గదంపే కానే కానుబంధియగు.

ప్రఖ్యాతమయిన యావస్తువు ధర్మము, ఆర్థము, కామము అనెడి త్రివర్గఫలము నిచ్చునదియగు. అట్లు దానిచే నియ్యకబడెడి ఫలము ఒక్కొక్కటియు ఒక్కొక్కదాని సంబంధమును రెంటిమూటి సంబంధమును గలది యగు. ఇది వస్తుస్వరూప నిరూపణము.

ఇకవస్త్యంగములు నిరూపించబడును.

౨౦. బీజ బిందు పతాకా ప్రకరీ కార్యములు
అర్థప్రకృతిసంచకము.

కైశిపిసవస్తుత్తనకు అంగములై కార్యసిద్ధిహేతువులయిన బీజము, బిందువు, పతాక, ప్రకరీ, కార్యము' అనెడి ఆర్థప్రకృతులు అయిదు గల వని యర్థము.

౨౦. స్వల్పస్థితిమై యనేకవిధముల విస్తరిల్లెడి
కార్యహేతువు వీజము.

వృక్షమునకు వీజము (విత్తు)వలె తొలుత కొంచెముగా
జుడ్డికించుచుండి పిమ్మట క్రమముగా బహువిధములచేత పెరిగెడి
కార్యహేతువు వీజము అగుటచును.

ఉ. రత్నాఽనియందు - కర్పరాజాయొక్క రత్నావళి ప్రాప్తి
యనెడి కార్యమునకు హేతు వైన యోగంధరాయణుని
హ్యపారము విష్కంభమునంటి నూచించుటచేతి.

యోగంధరాయణుడు — నందీహమేల అపకూలమైన
వైవము ద్వీపాంతరమునుండియైనను, నముద్రమునదునునుండి
యయినను, దిక్కులకడలనుండియైనను గోరినసదార్థములు బెచ్చి
యిచ్చును.”—ఇందు ఏలినచానివృద్ధి! కారణముగాఁ జేయఁ
బడిన యోగంధరాయణుని ప్రయత్నము వీజము. వేదీసంజ్ఞా
రమునందు - ద్రౌపది తలపెట్టుకలు ముడుచుటకు హేతువైన
భీమసేనునితోపాధివృద్ధివలని ధర్మరాజుపత్నీవాము వీజము.

౨౧. అవాంతర ప్రయోజనావిచ్ఛేదము కారణము
బిందువు.

ఒకకార్యమునకు మఱియొకకార్యముచేత విచ్ఛేదము (ఎత్త
కాటు) కలుగునప్పుడు చాని నెడతొక నడుచునట్లుచేయుటకు
హేతువైనప్రయత్నము బిందువు. ఇది యవాంతరవీజమునకు
పంజ్ఞాంతరము. నీళ్లయందు నూనెకొట్టువలె ప్రసరించునది
యగుటచే దీనికి బిందువు అని పేరు గలిగెను.

ఉ. రత్నావళియందు. — నడుమ పోవరికి మన్నభక్తా
యనెడి ఘోషములుటలో కథాప్రయోజనమునకు ఎడలెటు
కలుగుచుండేగా అనంతరకార్యమునకు హేతువైన “చంద్రుని
పాదములను (కిరణములను) నేమిండును (అనుభవించును) ఎదురు
చూచునట్లు ఉదయవరాళాపాదములను (అడుగులను) నేమిండును
(కొలుచును) రాజా తెదురుచూచు చున్నారు” అనుమాట
సాగరిక విని ఏకవికి మాతండ్రిచే నియ్యబడితి నో అయదయన
మహారాజా యాతడు” అనుకొనుటచేత జరగవలసిన కథా
ప్రయోజనమునకు అది కారణమగుచున్నది.

౨౩. ఫలనిర్వాహము కార్యము.

ప్రధానఫలమును నెఱవేర్చునదియు కడపటి కథకవయవ
మైనదియు వయవప్రయోజనము కార్యము

౨౪. ఆరంభ యత్న ప్రాప్త్యాకా నియతాప్తి ఫలా
గమము లని ఫలార్థులచే ప్రారంభింపబడిన
కార్యమున కవస్థలు అయిదు.

ఫలముకోర్కవారిచేత బ్రారంభింపబడునట్టి యిది ఆరంభము,
యత్నము ప్రాప్త్యాకా నియతాప్తి ఫలాగమము అని అయిదు
అవస్థలు గలవు.

౨౫. మహాఫలము లభింప నగు నొత్సుకృ
మాత్రమారంభము.

దీని నెట్లును నేను సాధితు నని యేదేనియు నొకదొడ్డ
యొకై యుత్సహించుట (పూనుట) ఆరంభము.

ఉ. రత్నావళియందు. — “విలిసవానివృద్ధికి గారణమయిన
యీ ప్రారంభమునందు దేవుడును దోడువడెను.” అనునది
మొదలుగా గలవాక్యముచేత వత్సరాజునకు యోగంభరాయ
ణునివలనైన నచివాయిత్రసిద్ధియొక్క కార్యారంభము చూడ
బడెను.

౨౬ అది ప్రాప్తింపనియెడఁ జేయఁబడెడి త్వరతోఁ
గూడిన వ్యాపారము ప్రయత్నము.

అయారంభమువలనఁ గోరినది నెఱవేఱనియెడ అది
నెఱవేఱఁటై తగినయుపాయములను వెదకుట మొదలగు
త్వరతోడివ్యాపారము ప్రయత్నము అనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియందు — వత్సరాజు కూడికొఱచైన
చిత్తరువు వ్రాయుట మొదలుగాఁగల యుపాయములు.
వికూషకుడు. ఇది తప్ప వేఱయిన యుపాయములేదు గనుక
చిత్తరువు వ్రాసి నీవు కోరినకార్యమును జేసెదను ’ అనునది
మొదలగువానిచే జెప్పఁబడెను.

౨౭. ఉపాయాపాయశంకలవలని ప్రాప్తి సంభవము
ప్రాప్త్యశ్.

ఉపాయముచేతను అపాయకకచేతను (ఏమేని చెఱువు
వచ్చు నను భయముచేతను) ఇది యిట్లని నిశ్చయింపఁగూడని
ఫలప్రాప్తి కల్గిన యాక ప్రాప్త్యాక అనఁబడును.

ఉ. రత్నావళి మూడవయంకమునందు — పేషముకూర్పుట
క్రియనిఁగూర్చిపోవుట మొదలయినకూడికకుఁ దగునుకాయము

అంతగా వానపదత్తవలని యపాయశంకయు వయ్యెను.
 “అకాలపుగాలిఁజూటువవలె వానపదత్త వచ్చి వేఱొకచోటికి
 దీసికొని పోకపోయినదా.” ఇత్యాదులచేత నిర్ధారణచేయఁ
 బడని యేకాంతపుగూడికయొక్క కలిమి తెప్పలడెను.

౨౦. అపాయములేమిని సునిశ్చితమయిన ప్రాప్తి
 నియతాప్తి.

తెలుపవచ్చు నకుశంక లే లెప్పగా నిశ్చయింపబడిన
 యేకాంతఫలముయొక్క ప్రాప్తి నియతాప్తి అనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియందు:—విదూషకుఁడు సాగరిక జీవించుట
 దుష్కరము, అని మొదలుపెట్టి, మన కేమి యపాయము
 ఆలోచించితివి, అని ముగింపగా, రాజా మిత్రుఁడా—రాణిని
 తెచ్చుటయే. అది తప్ప ఇప్పుటికి మఱి యేయపాయమును
 గానరాదు, అని సిద్ధుటియంకము నర్థమునకు వీందువైన రాణి
 వలని యపాయమునకు ఆమెకు తెచ్చుటచేత నివారణము
 తెప్పలడుటవలన నియతమైన ఫలప్రాప్తి సూచింపబడెను
 కనుక ఇది నియతాప్తి యయ్యెను.

౨౧. సమగ్రఫలసంపత్తి ఫలాగమము.

ఉ. రత్నావళియందు—సిద్ధుఁడు చెప్పిన చొప్పున వత్స
 రాజానకు రత్నావళి లభించుటయు చక్రవర్తిత్వము సిద్ధించుట
 యును సమగ్రమైన ఫలముకలిమి.

సంధిపంచకన్యరూప నిరూపణము.

30. ఏకాన్వయమునందవాంతరై కాన్థసంబంధము
సంధి.

ఇందు సంధియనగా ఒక ప్రయోజనమునకు సంబంధించిన
కథాభాగములకు మఱియొక ప్రయోజనముతోడి సంబంధము.

31. అర్థప్రకృతిపంచక మవస్థాపంచక సమన్వితం బగు
నెడఁ గ్రమంబుగ ముఖాదిసంధిపంచకం బగు.

అర్థప్రకృతులు (కథాశరీరకారణములు) అయిన బీజము
మీదువు పతాక, ప్రకరి, కార్యము అనునవి యైదును గ్రమముగా
అవస్థాపంచకము (ఒకఫలము సిద్ధించుటకై యేర్పడిన నాయక
వ్యాపారరూపము లయిన యుపాయములయొక్క స్థితినిశేషము
లైదు) అను ఆరంభము, యత్నము, ప్రాప్తి, నియతాప్తి,
ఫలాగమము, అను వానితోడఁ గూడు నెడ ముఖము ప్రతిముఖము
గర్భము, అవమర్శము, ఉపసంహారము అనెడిసంధులు అయిదు
నగును అని యర్థము.

32. నానార్థసంసంధవమైన బీజోత్పత్తి ముఖము.

అనేకములయిన ప్రయోజనములవలనను రసములవలనను
కలిగిన బీజముయొక్క యుత్పత్తి ముఖసంధి అనఁబడును (ఇందు
బీజారంభములకు సంబంధము.)

33. బీజారంభసమన్వయమువలన దీని కుపక్షేపాదు
లంగములు పండ్రెండు.

బీజముయొక్కయు ఆరంభముయొక్కయు సంబంధము
(కూడి) వలన నీముఖసంధిః ఉపక్షేపము కరికరము, కరిన్యాసము,
విలోభనము, యుక్తి, ప్రాప్తి, నిమాధానము, విధానము,
విభావన, ఉద్బేదము, భేదము, కరణము అని పండ్రెండంగములు.

— (1) బీజస్యాస ముపక్షపము. —

మొందు చెప్పబడిన లక్షణముగల బీజమును తెలకొలుపుట యుపక్షపము అనబడును.

ఈ రత్నావళియందు — అనుకూలమైన దైవము ద్వీపాంతరమునుండియేనియు సముద్రమునడుమనుండియేనియు దిక్కుల కడనుండియేనియు కొరిసపదార్థమును క్షిప్రముగఁ దెచ్చి తూర్పును, అని తెరలోపల యాగంధరాయణుఁడు వత్సరాజానతి రత్నావళి లభింపఁజేసెనై వైవానుకూల్యముగల స్వవ్యాపారమును (తనమని) బీజత్వముచేత నిందు స్థాపించెను.

— (2) దానిబాహుళ్యము పరికరము. —

(దానిబాహుళ్యము = అబీజముని ప్రతిబింబం.)

ఈ రత్నావళియందు — అట్లుకానియెడ సిద్ధమయ్యుపదేశము నందలి నచ్చికచేతఁ గోరఁబడినదియు పీడకుసులంఠపలన సముద్రము నందు మునిగి లేచినదియునైన సింహశేఖ్యరుని కొమాతైకు తెచ్చుటక లభించుట యొక్కడ” అనుట మొదలు సర్వవిధములచేతను తన యేలినవాని! అభ్యుదయములు అగుచున్నవి.” అనునది తుదగాగల వాక్యములచేత అబీజమే యందు పెంచి చెప్పఁబడుటవలన నిది పరికరము.

— (3) బీజవిష్ణుత్రిపరిస్థాసము. —

అబీజముయొక్క తెలుపేయుట పరిస్థాసము అనబడును.

ఈ రత్నావళియందు — విలినవాని! పృథ్వి! హేతునైన ఈ ప్రయత్నమునందు ఇట్లు దైవము చేయిచ్చి తోడువడు

చుండగా దానిని చూచుచునుండు సుందేహము కలుగదు. ఇది
సత్యము. అయినను రాజాను శత్రువును పడయక సాయంత నేనే
చేసినపుకై వెలుచువాడనయ్యెద - ఇందుయోగంభరాయణుడు
పై పలుకుచుచేత తపస్యాపారము నెఱవేఱుటకు కృష్ణుడును
ఇది బుద్ధిగనుక.

— (4) గుణవర్ణనము విలోభనము. —

దీక్షమునకు అనుగుణములైన గుణములకు పట్టించుట
విలోభన మగు.

ఉ. ' సూర్యుడు ఆ స్తమించు చుండగా సాయంతనసమయము
నందు ఒక్కట గొలుపుకూటమునకు వచ్చిన రాజాలసమూహము,
కనుకండు పగులు నుదయించుచున్న చంద్రునియొక్క కమల
మీల వికాసము నణచివేసిడిపాదములకు (కిరణములను) సేవింప
నెదురుచూచునట్లు, కన్నులకు బండువై యొప్పెడి యందయక
రాజునైన నీయొక్క కమలములకాంతి నణచివేయునట్టి
పాదముల (అడుగుల) సేవింప నెదురుచూచుచున్నది. "అని
వైతాళికునివలనఁ జంద్రునిలోని పశ్చరాజాయొక్క గుణ
వర్ణనము చేయుటచే సాగరికసంగమమునకు హేతువైన
యచరాగదీక్షమునకు అనుగుణమైన విలోభన మయ్యెను కనుక
ఇది విలోభనము. (విలోభనము = ఆకళింపజేయుట)

— (5) అర్థసంప్రధారణము యుక్తి. —

దీక్షప్రయోజనము యుక్త మయిన దని నిశ్చయించుట
యుక్తి.

ఉ. రత్నావళియందు:— “ఈమీను నీను రాజీహస్తము నందు వస్తానముతో మంచితిని. అది యొక్కమే కంచుకి యయిన బాధిప్ర్యుడు మిహాశేక్వరునిమంత్రి యయిన మనుభూతితో: గూత ఎట్లో నముద్రమును దాటి కోసులదేశముమీద దండెత్తి పోయిన రుమణ్యంతునితో: జేరుకొనె నని వింటిని.” అనుటచేత అంతపురమునకు దున్న సాగరికను సుఖముగా వత్సరాజు చూచి నమకూలించుట మొదలగు ప్రయోజనములును, బాధిప్ర్యుడును మనుభూతియు తనయేలినవాని జేరుటకు హేతువును యాగంధ రాయణునిచే నిశ్చయింపఁబడుటవలన నిది యుక్తి యయ్యెను.

— (౧) సుఖాగమము ప్రాప్తి —

సుఖముయొక్క రాశి ప్రాప్తి యనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియందు — అమాట విని సాగరిక సంతోష ముతో వెనుకకు దిరిగి వత్సరాజును అపేక్షతో: కాచుచు “నీనుమాతండ్రిచేత విరాజాన కియ్యఁబడితివో ఆయుదయనమహా రాజా యాయన. దర్శప్రేష్టతాదూషిత మయిన (ఒకరిగొలుపుచే వింటింపఁబడెనైన) నా బ్రతుకు ఈయన దర్శనముచేత భవతను పహించెను.” అనుటచే సాగరికకు సుఖాగమము అగుటవలన ఇది ప్రాప్తి యయ్యెను

— (7) వీరాగమము సమాధానము. —

వీరముయొక్క రాశి (తో:చుట) సమాధాన మనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియందు — వానవదత్త — అట్లయినపూజోపకరణములను దెచ్చి సాగరిక — భట్టివీ! అన్నియు నిదిగో సిద్ధముగ

యన్నది వాచకదత్త—విమర్శించిచూచి (తత్వమనన్యూన)
 “కొర వాచకమువలన తొరపడితిని. ఈ చిన్నది యెవరికిగాక
 కాకుండ నాచే గాపాడఁబడుచుండెనో వారికే ఇప్పుడు కనఁబ
 డునదియగునీ. కానియిప్పు ఇప్పుడిటుచెప్పి దీనిని కుప్పివేసెదను”
 అనుకొని (ప్రకాశముగా) పిల్లా సోగరికా! నీవు బాంబులందరు
 పరాధీను లైయున్న యీ మన్మథోత్సవసమయమునందు
 కారికను ఒంటిగానిడిచి యిక్కడికి వచ్చినావేమి, కిప్పుముగ
 నీవక్కడికి రాము. ఈ పూజాద్రవ్యములన్నియు గాంచనమాల
 చేత ఇప్పు. అని యారంభించునపుడు సోగరిక, (తనలా) అ
 కారికను నీను నునంగతచేత ఇచ్చివచ్చితిని ఈ వేడుక చూత
 వలెనను అతయు నాకు మిక్కిలి కలదు. కనుక ఇప్పుడిక్కడనే
 దాగియుండి యీ వేడుకను చూడెదను.” అని నిలుచుటచేత
 పత్సరాజు సోగరికను బాదకుండుటకై వాచకదత్తచేతినీ కుట్రతో
 పాయముచేతను కారికను నునంగతచేతనిచ్చుట మఱుగుననుండి
 వేడుకచూడఁ గోరుట అను నెవములచే సోగరికనిలుచుటచేతను
 సోగరిక పత్సరాజును తొందుటకు హేతువైనదీక్షము తోచుట
 వలన ఇది సమాధానమయ్యెను.

— (రి) సుఖ దుఃఖ హేతువు విధానము —

జీవితమున సుఖదుఃఖములు రెండును గలుగునో దాని రెండు
 పుట విధానము.

ఉ. వేదీనంశుభమునందు.—ద్రౌపది, భీమపేనునితో ‘నానా
 మరలవచ్చినమీచేత నీను దూఱడింపఁబడఁగలదానను. భీముడు,

“ఓ సాంచాలరాజతనయా ఇంకను పట్టియూడింపులచేత నేమి ప్రయోజనము.” యుద్ధమునందు ఎల్లకారవులను మిగులులేక చంపక మిక్కిలియైన యవమానమువలన లజ్జచేత యుద్ధము నుభయమునకును దుఃఖమునకును హేతువుఅగుటవలన ఇది విధాన మయ్యెను.

— (9) అదృశ్యకావేశము పరిభావన —

ఏదేనిదింతకు జూచుటవలన నైన యొడలెఱుంగమి పరిభావన.

ఉ. రత్నావళియందు — సాగరిక, వాసపదత్తచేయునట్టి పూజలంగీకరించుచున్న వత్సరాజును చూచి అశ్వర్యముతో ప్రత్యక్షముగ మున్నకుండే పూజల నంగీకరించుచున్నాఁడు. “నేనును ఇక్కడనుండియే పూజించెదను.” అనుటచేత వత్సరాజు మున్నభరూపత్వముచే కప్పఁబడుటవలన నైన ప్రత్యక్షమున మున్నకుఁడు పూజలను గ్రహించుట యగైది లోకోత్తరత్వము వలన నాశ్చర్యరసావేశము కలిగెను. గనుక ఇది పరిభావన మయ్యెను.

— 10. సూధభేదనముజ్ఞేదము —

రహస్యమును వెల్లడిచేయుట ఉజ్జేదము అనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియందు — మున్నకుఁడనెడి వ్యాజముచేతఁ దెలియరాని వత్సరాజుయొక్క వాస్తవస్థితి “సూర్యుఁ డస్తమించుచుండగా . నేనింకనెదురుచూచుచున్నది. (చూ. విలొభ

నము) ఇత్యాదివై తాళనాశ్యముచేత బీజానుగుణ్యమువలన
తెల్లడిచేయుటదెను. గనుక ఉద్భేదమయ్యెను.

— (11) ప్రకృతారంభము కరణము —

బీజమునకు దగిన ప్రకృతకార్యము నారంభించుట కరణము.
ఉ. వేణీసంహారమునందు — భీముడు పాంచాలీ మే
మిస్వదు కొరవకులక్షయమునకై పోవుచున్నాము అనగా,
నహదేవుడు అన్నా ఇప్పుడు అన్నగారిచేత ఆనతియ్యబడిన
పరాక్రమమునకు దగిన కార్యముచేయు బోవుదము రమ్మ అను
టచే మీదియంకమునందు బేర్కొనబడెడి యుద్ధముయొక్క
ప్రారంభము సూచించుటవలన ఇది కరణము.

— (12) ప్రాశ్నాహనము భేదము —

బీజమునకు దగినట్టు పురికొనజేయుట భేదము అనబడును.
ఉ. వేణీసంహారమునందు—ద్రౌపది, “నాథా! యుద్ధరం
గమునందు నాకుభవము చేత వెలుగుచున్న కోపముగల మీరు
శరీరమునం దపేక్ష మాని పరాక్రమింకుబోయెదరు నుడి.
శత్రుబలములు పరాకులేక మెలగదగినవి యని తెలియవచ్చె
డిని.” భీముడు! ఓ నుక్షత్రయా (దొడ్డరాచదానా) ఒండొం
టితో డీకొనెడియేనుగులయొక్క నెత్తురు వన మెదడు ననెడి
ఋరదయందు దిగబడిన రథములమీద నెక్కి విలిచి విక్ర
మించునట్టి కాలిబాట్లుకు మిక్కుటమై నెత్తురు త్రాగవచ్చి
గుంపులుగూడితూనెడి క్రూరములైన నక్కలయూకల నెడి యుద్ధ

జాడ్యములచే నటించుచున్న కలుధములును (తలతొనముండె
ములు నీళ్లు) గల భయంకరమైన యుద్ధభూమి యగుడి సమాద్ర
మునందు తడఁబడక సంచరింప నుద్యులు పొందుపుక్తులు,
అనుటచేత కలుత కొందినమనసుగల ద్రౌపదియొక్క శ్రద్ధో
త్సాహబీజము సమకూలత్వముచేత పురికొలుపుచులన ఇది
భేదము.

తమంద్రెందు ముఖసంధ్యంగములును బీకారంభసూచకము
లగునట్లు సరిగాగాని భరంపరాసంబంధముచేతగాని గ్రహింపఁ
దగినవి వీనియందు ఉపశేప భరికర భరిన్యాస యుక్త్యద్యేద
సమాధానములు తప్పక గ్రహింపఁదగినవి

38. లక్ష్మ్యలక్ష్మ్యబీజప్రకాశనము ప్రతిముఖము.
స్పష్టముగాఁ దెలియుదగినదియుఁ దెలియదగని
దియు నైన బీజముయొక్క తెలివిడి ప్రతిముఖ
సంధియగును.

ఇందు ప్రయత్నమిందువులకు సంబంధము.

ఉ. రత్నావళియందు — రెండవయంతమునందు—వత్సరాజా
యొక్కయు సాగరికయొక్కయు కూడికకుఁ గారణమైన
యనురాగబీజమునకు ప్రథమాంకమునందుఁ జెప్పబడిన, సుసంగత
చేతను విదూషకునిచేతను దెలుపఁబడి గొంతెము తెలియవచ్చి
నదియు వాసపదత్తచేతను చిత్రప్రబలకచేతను గొంతెము
ఉపహింపఁబడుచున్నదియునై తెలియదగినదియు తెలియ
రానిదియునైన ప్రకాశనము, (తెలివిడి) ప్రతిముఖసంధి
యయ్యెను. వేదీసంప్రదము రెండవయంతమునందు: — భీష్మఁడు

తొందలగువారిని జంపుటచేత ఇంచుక తెలియఁదగినదియొక
కర్ణాదులకు జంపమిచేత ఇంచుక తెలియఁదగినదియొక నైక
ప్రధానముయొక్క ప్రకాశనము “వెలికాండ్రతోను చుట్ట
ములతోను బుట్లతోను కొడుకులతోను తమ్ములతోనుకూడ
స్వల్పముచేతనే యుద్ధమునందు పాండవుఁడు దుర్యోధనుని
శిస్తుముగఁ జంపును. అనుటచేతను, ‘మక్కానకుని తొమ్మి
నందలి పెక్కురుత్రాగుట గడతో దుర్యోధనునితొడలు విఱుగఁ
కొట్టుట అను వానియందును యుద్ధరంగమునందు సైంధవుని
జాపుటయందును లేజన్యులయిన పాండవుల ప్రతిజ్ఞలు తెలియఁ
దగినవి.” అనుటచేతను అగుచున్నది. ఇదియే ప్రతిముఖసంధి
యగును.

3౫. బిందుప్రయత్నముల సంబంధమువలన దీనికి
విలాసాదు లంగములు పదుమూడు.

బిందువుయొక్కయు, ప్రయత్నము యొక్కయు సంబం
ధమువలన నీ ప్రతిముఖసంధికి విలాసము, కరిసర్పము, విఘ్న
తము, శమము, నర్తము, నర్తద్యుతి, ప్రగయణము విరోధ
నము, కర్మపాదనము, పజ్రము, పుష్పము, ఉపన్యాసము,
వర్ణసంవరము, అని పదుమూడు అంగము లగును.

— (1) రత్నార్థమైనయిచ్చ విలాసము —

కలయకనుగురించిన కొరిక విలాసము అనుబంధము
ఉ. రత్నావళియందు సాగరిక, పీఠావళి, తీర్థావళి, తీర్థావళి
తొందుము తెలివినివొందును అయినను ఫలముగాఁగల దుర్రథు

అయితే వారి ప్రార్థనాశుభంభయముచేత వేమిప్రయోజనము,” అని మొదలుపెట్టి, అయితేను ఆయాభయమును చిత్తరువునందు వ్రాసి ‘వాయిద్యవచ్చినట్టు నేను ప్రవర్తించెదను. అంతకంటె నతని దర్శనమునకు మఱి యేయింపఁజాలమును లేదు’ అనుట మొదలగాగల వానిచేత పోగరికయొక్క పక్కరాజును సూరపతి వశిష్టి యిచ్చ చిత్తరువు మొదలగు వానివలన గలుగునదిగా మధ్యే తింది చేయినట్టి అజురాగదీజమునకు అనుకూలమైన వేద్యరూప త్రయక్షమిటు విరాసము.

— (2) దృష్ట సజ్జానుభవమును బయ్యము —

తోచితోచనిదీజమును అనుసరించుట బయ్యము అనుచును.

ఉ. వేదీసుందరమునందు—కంచుకి కవల “ఇతఁడు బలమంతులు అయిగా కృష్ణనితోడుపాటుచేత బలమంతులయిన బోవారు దండెత్తినచ్చి పోరుచున్న అజురాగదీజమునందును సూర అంతఃపురమునకు నుత్తరించుచున్నాఁడు. రాజయినవానికి ఇదియు నొక్కతక్కువ. ఆయుధముచేత బట్టినది మొదలు పెనుకదీయక బోరాడుచున్నవాడును బంతురాముని సూర జయించినవాడునైన మహాకూరుడు భీష్ముడు పాండవులవలన యుద్ధమునందు జడిపోయెననుచుండ కొంచెమైనను మోతనొకటి కుమర్తయైన విలుకాదు ఒక్కటై అంతకు ముందు మోత పేరు యుద్ధముచేసి యలసియున్న బాలుని అభిషేకుని జంపినదానికి కంతోతించుచున్నాఁడు.” అనుటచేత

భీష్మదులచాత్రపలన దృష్టమున అభిమన్యుని చాత్రపలన సప్తము
 కైన కృష్ణునితోడుపాడుచేత జలవంతులయిన పాండవుల
 యుద్ధ లక్షణమిందు బీజ ప్రయత్నముల సంబంధముచేత కాచుకొ
 వలన బీజమనుననింపయ్యెను. కనుక ఇది బుధివర్పము. రత్నావళి
 యందు—సోగరిక మాటచేతను చిత్తరువున కాచుటచేతను
 దృష్టసప్తమై సోగరికానురాగబీజముయొక్క యనుసరణము
 'అదియొక్కడ, అదియొక్కడ, అని వత్సరాకాచే జేయుటమట
 వలన బుధివర్పము.

❦ (3) ఆరతివిధూతము ❦

విషయములయందు ఇచ్చలేమి విధూతము అనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియందు—సోగరిక, 'ఓవెలీ నన్నుసంతాపము
 మిక్కిలి కాధపెట్టుచున్నది. అనఁగా నువంగత' యన్నునందుండి
 కామరజేకులకు కామరతూర్జుకు తెచ్చి దాని జేనామునం
 దుంచుచున్నది. సోగరిక, వానిని తొలగఁద్రోసి, తెలి, యల
 తిలక నన్నుఅనూపపెట్టెనవుదీనిని తొలగఁ దీయుము చెప్పెద-
 దుర్లభులమొంది అనురాగము. మిక్కిలిదొర్లది సిగ్గు భరణము
 మనస్సు సరికానిది ప్రేమము కనుక నాకు మరణమొకటియే
 శరణము." అనుటచేత సోగరికానురాగబీజాస్వయముచే శిరోప
 చారములవలన యిచ్చ లేదయ్యెను. కనుక విధూతము.

వేణీసంహరమునందు — భానుమతికి దుష్పర్వదర్శనముచే
 దుర్మోధకునికి కీడుకలుగునోయను శంకచేతఁగాని పాండవులకు
 జయముగలుగునోయను శంకచేతఁగాని ఆరతియగుటవలన విధూ
 తము.

— (4) అరత్యుపశమము శమము —

మీదఁ జెప్పినయరతి మానుట శమముఅనఁబడును.

ఈ రత్నావళియందు—రాజా విదూచకునితో మిత్రుఁడా! నేను దానిచేతఁ జిత్తరువునందు వ్రాయఁబడితి ననుట నాయెడ నాకే అదియొకబహుమానముగ నున్నది. నేనెట్లుచూడకుండును. అని యుపక్రమించునపుడు సాగరిక (తనలో) 'మనస్సా ఊహము ఊహము నీతోరక యింతటి స్థితికి రాలేదా" అనుట చేత ఊహము అనెడి యరత్యుపశమమువలన ఇది శమము.

— (5) పరిహాసపచనము నర్తము —

యశాశిమాటలచోట నర్తము అని అర్థము

ఈ రత్నావళియందు-సుసంగత — జేనికైకోరికతో నీవు వచ్చితివో అది నీ యెదుటనే యున్నది." అనఁగా, సాగరిక — అనూయతో సుసంగతా; జేనికై నేను వచ్చితిని. ఓసీ తన్ను నమ్మక శంకించెడిదానా చిత్తరువు కలకై దానిని దీసికొనుము" అనుటచేత బీజాన్వితమయిన యెగతాశిమాటయగుటవలన ఇది నర్తము. వేడిసంహారమునందు—దుర్యోధనుఁడు ధునికైతేరి నుండి పూజాపాత్రమును దీసికొని భార్యకిచ్చెను భానుమతి అర్ఘ్యమిచ్చి మరల, ఓసీ పువ్వులన్ని తెచ్చు. తక్కినదేవతలకును పూజాబరపెదను.' అని చేయి చాచుచున్నది దుర్యోధనుఁడు పువ్వుల నందిచ్చుచున్నాఁడు అతనిసోకుడువలనఁ బుట్టిన పరాకులల భానుమతిచేతిలోనుండి పువ్వులు రాలుచున్నది. దీని చేత చెద్దకలగన్న కోపము మానుటకై భానుమతిచేయుచున్న

దేవతాత్మానకు విఘ్నములకుఁజేయునట్టి పరిహారముచేత దీని
ప్రకాశన మగుటవలన పరిహారమునకుఁ బ్రతిమాఖ్యాంగత్వమా
యుక్తము.

— (౧) సర్పమువలన నైన ఘృతి సర్పద్యుతి —

ఆసర్పమువలనఁ గలిగినసంతోషము సర్పద్యుతిఅనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియుండు — మనంగత. 'సఖ! యిప్పుడు నీవు
మిక్కిలి గడుసుదానవైతివి ఇట్లు 'పెనిమిటిచేత చేయుట్టుకొన
బడినదానవయ్యెను కోపమును విడువవు.' సాగరిక, బొడుము
డితో ఇంచుకనన్వ సమగతా ఇప్పుడును నీవు హిరకుండవుగా"
అనుటచేత అనురాగ దీక్షమును తెలిపెడి సంబధము వలచి
సంతోషము పరిహారమువలనఁగలిగెను. కనుక ఇది సర్పద్యుతి.

— (౨) ఉత్తరావాక్కుప్రగయణము —

మోదిమోది మాటలచేత అనురాగదీక్షమును వెల్లడిచేయునది
ప్రగయణము అనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియుండు — విదూషకుడు, రాజాతో
"మిత్రుఁడా సంతోషముగా వర్ధిల్లెదవు" అనగా రాజా నేడు
కతో తెలికాకా! ఇదియెట్లు, విదూషకుడు "నేను కెప్పుడని
యేదో అది. నీవే వ్రాయ బడితివి. కుటియెవడు మన్మథవ్యా
జముచేత మాటుపడుకుంటున్నాడు." అనునది తెందలకువారిచేతను,
"ఓర్పుగాకననమా నీవు దానికుచకలకమాలనమడుతుండి కాళి
వడి వాడిపోతినా యేమి అకుచకలకమాల నడును నీదైన నన్ను
దారమునకు గూడ ఎడమ కానరాదే నీకెట్లు ఎడమకలగును."

అనునది మొదటగునానిచేతను రాజా విదూషకుడు సాగరిక నునం
గత వీరియొక్క పరస్పరపవనములచేతను మీదమీద పసురాగ
వీజము పెల్ల డియగుటవలన ఇది ప్రయోజనముయ్యెను:

— (రె) హితరోధము నిరోధము —

మేలురాకకైన యద్దంకి నిరోధము అనబడును.

ఉ. రత్నావళియందు — రాజా విదూషకుని జూచి చీ
మూర్ఖుడా దైవబలముచేత ఎట్లా నాచేరికిఁజిక్కిన ప్రకాశ
మయిన యనురాగముగల ప్రియురాలు రత్నావళివరే గంతము
నందుఁ జేర్పఁబడక చేకాఱిపోవునట్లుచేసితివి” అనుటచేత వత్స
రాజయొక్క సాగరికానమాగమరూపమయిన మేలురాకకు
వానదవత్త రాకను దెలుపునట్టి విదూషకునిమాటచేత అద్దంకి
యయ్యెను. కనుక ఇది నిరోధము.

— (౩) అనునయము పర్యపానము —

ప్రియజనులయూరార్పు పర్యపానము అనబడును.

ఉ. రత్నావళియందు — రాజా మిక్కిలి ప్రియముగల
యూరప్రాణనాయకీ నాయుండు దయచేయు మందునన్న
కోపము లేని నీయెడ నది పొనుగదు. ఇక నేనిట్లు చేయును”
అనునెడ ఇంతకుముందొక తప్పుచేసినట్లేర్పడును. నాయుండు
తప్పులేదందునని నీవు నమ్మవు. కనుక ఇప్పుడు ఎట్లుచెప్పుట
మరియో నాకుఁ దోచినదికాదు.” అనుటచేత చిత్తరువునందు
ప్రాయఁబడిన నాయుకానాయకులను జూచి కోపించిన వానద
వత్తయొక్క అనునయము (పరిరార్పు) నాయకుల యశురాగ
మును ఉగ్గడించుటవలన ఇది పర్యపానము.

— (10) విశేషపద్యాకృతము పుష్పము —

అనురాగమును గనఁబఱచెడి ప్రియులయొక్క యతికయపు మాట పుష్పము అనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియందు — రాజా సాగరిక చేయి కట్టుకొని
భృగ్గుణమును నటించుచున్నాఁడు. విదూషకుడు పీఠా!
నీకు ఈమెచేత నూతనశ్రీ పొందఁబడుచున్నది రాజా
మిత్రుఁడా నిజముగా ఇది శ్రీయే. దీనిచేతులు పారిజాతపుఁ
టిగుర్పు. కాని పక్షమున చెరుటయను నెడముచేత ఇందు
అన్యతరసము ఎట్లు న్రవించును” అనుటచేత నాయకా
నాయకులకు ప్రత్యక్షదర్శనము మొదలగువానిచేత విశేషమయిన
యనురాగ ముగ్ధింపఁబడుటవలన ఇది పుష్పము.

— { (11) ఉపాయముతోడి వాక్యరచన } —
యంబన్యాసము

అనురాగహేతువైన యంబాయముతోఁగూడిన మాటల
జూర్పు ఉపన్యాసము అనఁబడును

ఉ. రత్నావళియందు — ముసంగత రాజాతో ఏలినవారికి
ఈకంక కనిలేదు. జీవరవారి యనుగ్రహబలముచేత నేమియు
అట్లాడితిని కనుక ఈకప్పుచేనేమి ఇట్టిప్రీతియే దొడ్డయను
గ్రహము. నాప్రియగు సాగరిక నన్నెల చిత్తరువునందు
ప్రాసించి’ అని నామీదఁ గోపము చేయుచున్నది. అశోకు
మును తీర్చుదుగాక” అనుటచేత ముసంగతవలన నాచే సాగరికఁ
ప్రాయఁబడినది. సాగరికతోడ నీవును ప్రాయఁబడితిని. అను

టను దెలిపెడి ఉపాయముతోడి ప్రియ వాక్యోపన్యాసముచేత
అనురాగభజమును దోషించుటవలన ఇది యుపన్యాసము

— (12) ప్రత్యక్షనిష్ఠరము వజ్రము —

ఎదుటనాడెడి నిష్ఠరపుమాట వజ్రము అనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియుండు—వాచపద త్త రాజానకుఁ జిత్తరువు
కులకుఁ జూపి, 'అర్హత్యక్త యీబడుచు దీనియుండు నీవెఱచి
ప్రాయఁబడుటకూడ పసంతమని విన్నాణమా. (విన్నాణము =
శిల్పశ్రుతముల యందలి నేర్పు) ఈచిత్రకర్తమును జూచుటచే
నాకును దలనొప్పి కలిగినది" అనుటచేత పత్సరాజానకు సాగరిగ
యందు అనురాగముకలుగుట దెలిసి వాచపద త్తయొడుట నిష్ఠ
రపుమాటరాదుట లేటగుడుచున్నది కనుక వజ్రము.

— (13) చాతుర్వర్ణోపాసనము వర్ణ సంహారము —

బ్రహ్మజ్ఞప్రియ వైశ్య కూదులనెడి నాలుగు వర్ణ
ములవారిచేరికను దెలుపుట వర్ణ సంహారము అనఁబడును

ఉ. వీరచరితము శృతీయూకమునందు -- దశరథుని
కుంతులు మొదలగువారు పరకురామునితో ఇదియువుల
గోష్ఠి ఇతఁడు వృద్ధుడైనయుధాచిత్తు ఇతఁడురాజులలోను
కుంతులలోను గూడినవృద్ధుడగు లోమపాదమహారాజు,
ఇతఁడు ఎడతెగని యజ్ఞములుగల వాడును బ్రహ్మవాదియు
జహంబినములవాటివాడు నైన జనకమహారాజు వీరిందను
మిమ్ము వేడుకొనువారు కీడుచేయకుడు." అనుటచేత రామబు
గెలుపును కోరుచున్న యింపులు రాజులు కుంతులు మొదలగు

వారు చేతుటచేత కరకురామనియన్యాయమును కీడుచేయకుండుటకు గోరునట్టి మార్గమునఁ జెలుపుటవలన ఇది వర్ణనంహారము.

ఈ తెప్పబడిన పదుకూడును ప్రతిముఖసంధియొక్క అంగములు. ఇదిముఖసంధియందుఁ జెలుపబడిన మిందులక్షణములయిన అనాంతరబీజముహాబీజప్రయత్నములను అనుసరించి తెప్పబడినవి. వీనిలోఁగల కరిసర్పము, క్రశమునము, వజ్రము, ఉపన్యాసము, పుష్పము. అనునవి యందు ముఖ్యములు. ఇతరములు ప్రకరణమునకుఁ దగినట్లు ప్రయోగింపఁదగినవి.

3౬. మూఁమూఁకిఁ జేయఁబడు దృష్టనష్ట బీజ.

న్వేషణము గర్భము.

కనఁబడునదియు, కనఁబడనిదియైన నై న బీజమును మాటి మాటికి వెదకుట గర్భసంధి అనఁబడును.—అనగా ప్రతిముఖసంధియందు కనఁబడినదియుఁ గనఁబడనిదియునగు విధముచేత కొంచెము సూచింపబడిన బీజమును స్పష్టముగాఁ జెలిపెడి విఘ్నముతోఁగూడిన ప్రయోజనముయొక్క (ఒకప్పుడు ఎడఁబడి మరలఁ జొందుపడుటయు మరల నెడఁబడుటయు తిరుగానది వెదక బడుటయు తడవకడవకు నిర్ధారణచేయఁబడుటయుఁగల రహస్యప్రయోజనముయొక్క) ప్రాప్త్యాక గర్భసంధి అనఁబడునని యర్థము. అందును స్వభావముచేత పొందఁబడిన పతాకకు నియమములేమి (ఇది పతాక అవునా కాదా అనుట) కానఁబడుచున్నదయ్యి దీనిచేత ప్రాప్తిసంభవము కానేయవుననుట

తెలియఁబడుచున్నది. (ఇందు ప్రాప్త్యాశాపతాకలకు సంబంధము.)

ఈ రత్నావళి మూడవయంకమునందు — పర్యరాజానకు వాసవదత్తారూపయైన యపాయముచేతకు దానివేషము చేసి కొనిన సాగరిక రహస్యముగా వచ్చిచేరుట యనెడి యపాయముచేతకు విదూషకునిమాటవలన తొలుత సాగరికా ప్రాప్త్యాశయు పిమ్మట వాసవదత్తవలన ఎడఁబాటుచు మఱి కొందు ప్పాటును తెరుగా ఎడఁబాటుచు అటుపిమ్మట అపాయనివారణోపాయమును వెదకుటయు రాణిని దేర్చుట తక్కుదక్కిన యపాయమేదియు గలుగదని నిశ్చయించుటయు తెలియఁజేయఁబడుటవలన గర్భసంధి యయ్యెను

32. ప్రాప్త్యాశాపతాకల సంబంధముచేస దీనికంగముల భూతాహరణాదులు పండ్రెండగు.

ప్రాప్త్యాశయొక్కయు పతాకయొక్కయు సంబంధమువలన సీగర్భసంధికి అభూతాహరణము, మార్గము రూపము ఉదాహరణము, క్రమము, సంగ్రహము, అనుమానము, తోటకము, అధిబలము, ఉద్వేగము, సంధ్రేమము, అక్షేపము అని పండ్రెండు అంగములు అగును.

— (1) ఛద్దము భూతాహరణము —

(ఛద్దము = పరిచయ, మోసము.)

ఈ రత్నావళియందు — ఓరీ అమాత్యా వసంతక మేలు మేలు తళుంధిదిగ్రహ చింతచేత మంత్రియయిన యాగంధ

రాయణుని మించితిని" అని చోట ప్రవేశమునందు వానర
దత్త మేషమువేసికొనిన సాగరిక వత్సరాజును గూర్చి పోవుట
భద్రము ఇది విదూషకునిచేతను సునంగతచేతను ఒనఁగూర్చుట
కాంచనమాలాను వాదమూలమున పెట్టడిచేయఁబడెను. కనుక
అభూతావారణము (అనువాదము = ఒకరు చెప్పినదానిని వారు
చెప్పినట్లే చెప్పుట.)

— (2) తత్వార్థకీర్తనము మార్గము —

స్వభావసిద్ధమయినవిషయమును వివరించి చెప్పుట మార్గము.

ఉ. రత్నావళియందు — విదూషకుడు, కోరికకుమించిన
కార్యసిద్ధిచేత సంతోషముతో వర్ణింపెదవు. రాజు మిత్రమా
ప్రియురాలికి గుళలమా. విదూషకుడు' ఇప్పుడే నీవు చూచి
తెలిసికొనెదవు. రాజు చూపుకూడ కలుగునా. విదూషకుడు'
గర్వముతో "బుద్ధివైభవమునందు బృహస్పతిని మించిన మంత్రి
నేకుండగా ఎట్లుకలుగకపోవును' రాజు అట్లయినది యెట్లా
వివరించెదను విదూషకుడు" ఇట్లు అని, రాజు చెవిలోఁ జెప్పెను
దీనిచేత విదూషకుడు సాగరికరాకను బట్టి యెట్లు జరిగినో అట్లు
నిశ్చయమైన సంగతిని రాజుతోఁ జెప్పెననది తత్వార్థకక
వమువలన ఇదిమార్గము.

— (3) వితర్కవద్వాక్యము రూపము —

వితర్కముతోఁగూడిన మాట రూపము అనఁబడును.
(వితర్కము = ఇది యిట్లుండుగా అనెడి యూహ.)

ఉ. రత్నావళియందు — రాజు కొర్రాతన యిల్లారిరాజున
 సూర లక్ష్మయముచేయని సూతన జనమువలని కాముకజనము
 యొక్క పక్షపాతము. కామిని (కామముగల నూడుది)
 జంకేతమునందు జుకువలనఁ బ్రేమముతోడి చూపునఁ జూడ
 జేరదు. పెదకు గొగ్గిరించుకొనునపుడు సంతోషముతో
 స్తనములందు భువముగాఁ జేర్చుదు. ప్రయత్నముచేత నిలువఁ
 జడియును మాటిమాటికి చోయెదను” అని చెప్పచుండును.
 అయినను అది మిక్కిలి రమింపజేయుచున్నది, వసంతకుండు
 ‘మీ తడనెను ఈ వృత్తాంతము రాజికిఁ దెలిసెనా యేమి’ అనుట
 చేత రత్నావళియొక్క రాజకుఁ దగునట్లే రాజివలనికంకయు
 డొసొంపఁబడుటవలన ఇది రూపము.

— ఉత్కర్షణతోడి వాక్య ముదాహరణము —

అధిక్యముతోఁ (మేలిమితో) సూడినమాట ఉదాహరణము.

ఉ. రత్నావళియందు — విదూషకుండు సంతోషము ప్రియ
 నాచెలికాని కౌకాంబీరాజ్యలాభముచేత నయితము నావలని
 క్రియవచనమును విని పొందినంత సంతోషము కలిగియుండదు
 అని యూహించెదను’ అనుటచేత రాజునకు రత్నావళిప్రాప్తి
 వృత్తాంతము కౌకాంబీరాజ్య లాభముకంటె పెచ్చయ్యెననెడి
 యుత్కర్షణమును దెలిపెడి మాటవలన ఇది యుదాహరణము.

— సంచితస్వరూపాప్తి క్రమము —

(సంచితస్వరూపము = చక్కగాఁ దలఁచుచున్నది అప్తి =
 ప్రాప్తి) తాను దలఁచుచున్న వస్తువు తనంతట వచ్చి పొందుట
 క్రమము అనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియందు.—రాజా ప్రియురాలిరాక యగడి
 వేడుక వాపించినది. ఇప్పుడుగూడ నామనస్సు మిక్కిలి
 తత్తరించుచున్నదేమి. లీడ్డుమయిన మన్నధసంతాపము మొదటను
 గూడ ఇంత బాధించినది కాదు. ఫలాగమము సమీపించినప్పుడు
 మిక్కిలి బాధించుచున్నది. వాన రాగలదినము మిక్కిలి దగ్గర
 వచ్చినప్పుడు వానకాలము మిక్కిలి తాపమును బొందించు
 చున్నదిగదా” అనగా విదూషకుడు విని సాగరికా మన
 యనుగుఁ జెలికాదు నిన్నుగుఱించి యే యత్కంతమైన తన
 తనను దెలుపుచున్నాడు. కనుక నీవు వచ్చుటకు ఆయనకు
 ‘దరివెడను’ అనుటచేత సాగరికరాకను గోరుచున్న వత్సరాజా
 నకు భ్రాంత సాగరికాప్రాప్తి (సాగరికవేషము వేసికొన్న వానన
 దత్తబాండు) అగుటవలన ఇది క్రమము.

— (*) భావజ్ఞానము క్రమము —

(అని కొందఱు)

అభిప్రాయముయొక్క తెలివిడిక్రమము అని కొందఱు
 చెప్పుదురు. (తెలివిడి = తెలియుజేయుట).

ఉ. రత్నావళియందు — రాజా సమీపించి (దగ్గఱవచ్చి)
 ప్రియురాలవైన యో సాగరికా నీ ముఖము చందమామ.
 కన్నులు-కలువలు. చేతులు కమలములనుబోలినవి. తొడలజుట
 అరంటులనుబోలినది. ఇట్టిసంతోషమును గలిగించెడి యెల్ల
 యంగములుగల నీవు జంతుమాని సంతోషముతో నన్ను
 గొగిలించుకొని, మన్నధతాపముచేత వికలములయిన నా యంగ
 ములను సుఖింపజేయుము.” అను వాక్యముచేతను, ఇక్కడ

అదియు లింబాధరమునందున్నది, అనునది మొదలంగాగల వాక్యముచేతను వత్సరాజుయొక్క యభిప్రాయము వానవ వత్తకుఁ దెలియబడుటవలన ఇది మఱియొక్క క్రమము.

— (6) సామదానోక్తి సంగ్రహము —

సామము = మంచికనము, దానము = విమేనియు నిచ్చుట, ఈ రెంటితోను నూడినమాట సామదానోక్తి, అది సంగ్రహము అనఁబడునని యర్థము.

ఉ. రత్నావళియందు — రాజు, 'చెలికాడా మేలుమేలు నీకు ఇదిగో ఈ కడియమును బారితోడికముగా నిచ్చెదను' అను నీసామదానములతోఁ గూడిన మాటలచేత సాగరికయొక్క తూడికను గలుగఁ జేసిన విదూషకుని సంగ్రహించుటవలన ఇతి సంగ్రహము.

— (7) లింగతోభ్యూహనమనుమానము —

(లింగకః = హేతువువలన, అభ్యూహనము = ఊహించుట) హేతువులనుబట్టి విషయము నూహించుట అనుమానము అనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియందు — రాజు 'ఫి మూర్ఖుడ నాకు గలిగిన యీ యవర్థము నీచేనైనది. ఎట్లు అనఁగా, ప్రణయ గౌరవమువలన నానాట దృఢపడిన ప్రీతిగల యీ ప్రియురాలు ముందెన్నఁడును జేసియెఱుంగని నాయాయప్రియమును నహింజ తీరమును విడువనున్నది. మిక్కిటమైన ప్రేమతోలఁగుట నహింసరానిదే యగునుగదా' విదూషకుడు "మిత్రుఁడా

వాసవదత్త యేమిచేయనున్నదో యొరుగును సోగరిక జీవించు గలడు" అనుటమాత్రమని తలచెదను. ఇందు సోగరికయందలి యసురాగమవలనఁ బుట్టిన అధికమయిన ప్రేమమా తొలఁగుట చేత వాసవదత్తయొక్క మరణమును ఊహించుటవలన యనుమానము.

❧ (8) అభిసంధి యధిపతిము ❧

(అభిసంధి = ఇష్టజనులవలని పంచన) అన్యులసంగత్యము కలిగినప్పుడు ఇష్టజనులవలనఁ జేయుటదెడి పంచన అధిపతిము.

ఉ. రత్నావళియందు:—కాంచనమాల 'ఓరాణి ఇది అచిత్ర కాల కనుక పసంతకునికి సంజ్ఞ చేసెదను." అని చిహ్నించెను. దీనిచేత సోగరికానుసంగతుల పేషములు వేసికొన్న వాసవదత్తా కాంచనమాలలచేత రాజవిదూషకులయొక్క పంచన ఇందుఁ జేయుటదెను కనుక ఇది అధిపతిము.

❧ (9) సంరభవచనము తోటకము ❧

వేగిరపాటుతోడి మాట తోటకము అనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియందు:—వాసవదత్త రాజాను సమీపించి ఆర్యపుత్ర ఇదియు క్తముఁ ఇది నని. అని తరువాత కాంచనమాల తో ఆర్యపుత్ర రెమ్మరెమ్మ ఇదియేమి ఇప్పుడుగూడ అభికాత్యము వలని పేవాడుకథిమును అనుభవించెదరు" అని కాంచనమాలా, 'నీవు ఈ చెడ్డబ్రాహ్మణుని ఈ త్రాటిచేతనే కట్టి తీసికొనిరా, ఈ చెడ్డపడుచునుగూడఁ దీసుకవచ్చి యెదుటనింపుము.' అనుట చేత సోగరియొక్క మాడిత విఘ్నకారియైన వాసవదత్త

యొక్క మేరపాటుతోడి మాటయ నెడి అనిష్ఠిత ప్రాప్తికారణము తోటకము అని తెప్పఁబడెను. వేణీసుంహారమునందు 'రాత్రి యంతయు శుభముగా నిద్రించి యిప్పుడు స్తోత్రముచేత ప్రయత్నపూర్వకముగా మేలుకొలుపుఁబడితిరి, అనునది మొదలు నేను ఎంతవర్గంతము అయ్యుంధములకు పూనియుండునో అంత వర్గంతము ఇతరుల యాయుధములతో నేమి ప్రయోజనము' అనునది తుదగాగల నేనకు గలతను బుట్టించెడి కర్ణాశ్వత్థామల మేరపాటుతోడి పరస్పరవాక్యములచేత పొందఁబడయొక్క గెలుపుగలుగున నెడి యాశతోఁగూడిన తోటకమయ్యెను.

— (౨) తోటకము నన్యధాభావ మధిలము —

(అని కొందఱు)

తోటకముయొక్క మాటుపాటు అధిలమని కొందఱు తెప్పదురు అని యర్థము.

ఉ. రత్నావళియందు — రాజా 'పీరాణీ' నాయకరాధము ఇట్లు ప్రత్యక్షముగాఁ జూడఁబడెను. ఇక నేమి విన్నవించును. అని సిగ్గుపడ్డవానివలెనే నాకలతో లక్షకప్రాంతచేసిన నీయదుగుల యెఱ్ఱుఁదనమును లోగొట్టుదును. కోపము నెడి గ్రహణమువలన నైన నీముఖ చంద్ర బింబముయొక్క యెఱ్ఱుఁదన మెయన్న నాయందు నీకుగల మిక్కుటమయిన దయను లోగొట్టఁజాలినది.' అనుటచేత ఇందు మేరపాటుతోడి మాటలుగల వానపదత్త కోపము నాయుటకు వేణుమార్గములేక వత్సరాజా నైచ్యమును చూపుట వలన ఇది తోటకమునకు అన్యధాభావము

— (9) సురభిపచనముగలది యేదో అది తోటకము —
(అని కొందఱు)

ఉ. రత్నావళియుండు—రాజా శ్రియుర్రాజా వాసవదత్తా
ప్రసన్నురాలవగుము ప్రసన్నురాలవగుము' వాసవదత్త కన్నుల
నీర్లు పెట్టుకొని 'అర్యపుత్ర ఇట్లు చెప్పుకుండు ఈ యక్షరములు
అన్యకు లొందినవికావా" ఇందు ఇటువలయునుండును సురభి
పచనములు గానవచ్చెడిని. వేణీసంహారమునందు—రాజా 'ఓరి
సుందరక అంగరాజునకుఁ గుళలమో' సుందరకుండు శరీర
మాత్రమునఁ గుళలము. రాజా అతనిశేషి అర్జునునిచేత గుట్టుములు
చంకుబడెనా సారథితెగెనా రథము భగ్నమయ్యెనా' సుందర
కుండు, రథము భగ్నముకాలేదు. మనోరథమే భగ్నమయ్యెను.
(భగ్నము=చెడినది, మనోరథము=కోరిక) ఇందు ఇది మొదలయిన
సురభి పచనములు కలంగుటచేత ఇది తోటకము.

— (10) శత్రుకృతమైన భీతి యుద్వేగము —

మగవారివలన నగుభయము ఉద్వేగము అనుటయును.

ఉ. రత్నావళియుండు —సాగరిక(తనలా) "అదృష్టహీనలకు
డడుయిచ్చచొప్పునఁ జచ్చుటకుఁ సూడ న్వతంత్రకలేదు." దీని
చేత వాసవదత్తవలన సాగరికకు భయము అయ్యెను గనుక ఉద్వే
గము విధి దేనిఁ అనుకారముచేయునో అద్భిదానిఁ శత్రువుకనుక
సాగరికకు వాసవదత్త శత్రువుగా నిట గ్రహించుటయెను. వేణీ
సంహారమునందు—సారథి విధి భయముతో 'ఈ కారవ రాజ
పుత్రులకెడి మహాపనమునకు కడుకలుగఁ జేసిడి గాలియైత
గాలికొడుకు (భీదునీకుండు) నమిపించెను. రాజా కళకల్పి

జరియొక్కాడు. కనుక రథమును దూరముగాఁ దొలగఁజేరిపోయి పోయెదను. ఈ దుష్టుడు ఒకవేళ దుక్కాసునినివలె ఇతనికి నొడఁ గీడుచేసినను 'చేయఁగలడు.' అనుటచేత శత్రువుచే జేయఁబడిన భీతి తోఁచుచున్నది, కనుక ఉద్వేగము.

— (11) శంకాత్రాసములు సంభ్రమము —

సందేహమును భయమును సంభ్రమము అనఁబడు.

ఉ. రత్నావళియందు — విదూషకుఁడు చూచుచునే ఈమె యెవరు, అని సంభ్రమముతో రాణియైన వాసుదత్తయే తన్నుఁ జూచి చంపుకొనునా రాజా తత్తఱముతో దగ్గఱ వచ్చి అది యొక్కడ అనుటచేత వాసుదత్త యని గ్రహించుటచేత సాగరిక యొక్క మరణము సందేహము కనుక ఇది సంభ్రమము .. వేణీ సంహారమునందు—అశ్వత్థామ నేమధ్యమునందలి కలకలధ్వనిని విని, తత్తఱపాటుతో కుమార కప్పము కప్పము. తోడఁబుట్టినవాని ప్రతిజ్ఞకు భంగమువచ్చునో యని భయపడెడి యీ యద్భుతుఁడు బాణములవానతోఁ గర్ణదుర్యోధనుల నెదురుకొని పోవు చున్నాఁడు. సర్వవిధములను దుక్కాసుని నెత్తురు భీమునిచేత త్రాగఁబడెనే. అనుటచేత శంక, సారథి బెల్బులతోనే ప్రవేశించి తత్తఱపడుచు 'దిడ్డఁడు రక్షించుఁగాక రక్షించుఁగాక అనుట చేత త్రాసము ఈ శంకాత్రాసములచేత దుక్కాసు ప్రాణుల చావులను నూచించుటవలన ఇది పాండవుల విజయప్రాప్త్యాకతోఁ నొడిగ సంభ్రమము

— (12) గర్భదీపముద్యోగమాక్షేపము —

గర్భదీపమును వివరించుట యాక్షేపము అనబడును.

ఉ. రత్నావళియందు. — రాజా 'వెలికాదా రాణిని పెచ్చుట దక్కదక్కిన యుపాయమేదియును గావరాదు. మఱియొక చోట రాణిని పెచ్చుటను సూర్పి యెల్లవిధములచేతను మనము ప్రత్యాకలేనివారమునకున్నాము. ఇక నిక్కదనుండి ప్రయోజనమేమి రాణినిసూర్పి పోయియే లేదుదము.' అనుటచే రాణి యనుగ్రహమునకు లోబడినదైన సాగరికరాక సిద్ధించుట. ఆ రాణియనుగ్రహమువలననే కావలెననెడి గర్భదీపమును వివరించుటవలన ఇది యాక్షేపము. వేణీ సంహారమునందు— నుందరకుడు అట్లు కానియెడ దేవుని సుపాలంభించునల తిరస్కరింపబడిన విదురుని మాటయనెడి విత్తనమును, అవమానింపబడిన తాతమాటయనెడి మొలకయు శకునియొక్క ప్రాతాహునెడి నాటుకొన్నవేరును, ద్రౌపది కొప్పుపట్టి యాడుటయనెడి పువ్వులునుగలకూట (కపట) విషవృక్షముయొక్క పండుపండినది. దీనిచేత దీపమే ఫలోస్తుభిత్వమున నాక్షేపింపబడెను కనుక ఇది యాక్షేపము. (ఉస్తుభిత్వము = అభిముఖమగుట అక్షేపింపబడుట = ఆకర్షింపబడుట)

ఈదేవులైన గర్భసంధ్యంగములు కంద్రేంద్రును ప్రాప్త్యాశను గనబరచుటచేత దేవులబడినది. దీనిలో అధూతాహరణము మార్గము తోటము అధిలము, అక్షేపము అనునవి ముఖ్యములు. తక్కినవి యథోచితముగా గ్రహింపబడినవి.

32. క్రోధ వ్యసన విలోభనములయందేదే నొక దానివలననగు గర్భనిర్భిన్న బీజార్థ విమర్శన మవమర్శసంధియగు.

(విమర్శనము = అవమర్శనము = చక్కగా విచారణచేయుట,
నిర్భిన్నము = వికడముగాఁ జెలువఁబడునది, బీజార్థము = బీజ
ప్రయోజనము.) క్రోధముచేతనేని వ్యసనముచేతనేని విశిష్టమైన
సంచనచేతనేని యగు గర్భసంధియందుఁ జెలువఁబడిన బీజ
ప్రయోజనము అనుగా ఇది దీనిచేతనే అయ్యెనని నిర్ధారణ
చేయఁబడిన యేకాంతఫలప్రాప్తి నిశ్చయముగల గర్భసంధియందుఁ
జెల్పుఁబడిన బీజార్థసంబంధవిమర్శనము అవమర్శసంధియగును.
(ఇందు నియతాప్తిప్రకరణము సంబంధము.)

ఈ రత్నావళి నాల్గవయంకమునందుఁ—అగ్నివిద్రవ (అగ్ని
భయముచే జనులు పాఱిపోవుట) పర్యంతమైన వానవదత్త
ప్రసక్తిచేత అపాయములేని రత్నావళిప్రాప్తి నిశ్చయమును
విమర్శనము చేయఁబడెను వేణీసంచలమునందు—దుర్బోధనుని
సత్తుటితోఁగూడిన భీమసేనుని రాకవరకు నైన కథయందు
యోధిష్ఠ్యుడు, భీష్ముడనెడి సముద్రము దాటఁబడెను. ఎట్లో
క్రోధాచార్యులనెడి యగ్నియు నణగెను. కర్ణుడనెడి వివ
స్వమును అణగఁగొట్టఁబడెను. శల్యుడు స్వర్గమునకు జరియెను.
ఇక కొంచెము మిగులుగల యాగెలుపునందు సాహకృతియుఁ
దయన భీమసేనుని యాటోపముతోడి యా మాటచేత మన
మందఱుమును దీనికసాశయమయి క స్థితియందు నిలువఁబడి న

వారములయిమి.' అనుటచేత కొంతమంది ముగియకలగలుపునందు
అంతట మొదలుగువానిచే గలుపునకు విరోధులయిన భిక్షువులు
మొదలుగాలగల యెల్ల మనోరథులయొక్క చంపుటవలన
విశ్వయము చేయఁబడెన యేకాంతవిజయవిమర్శనము అగుటవలన
అవమర్శసంధి యయ్యెను.

3౮. నియతాప్తి ప్రకరికల సంబంధమువలన దీని
కంగము లపవాదాదులు పదుమూడు

నియతాప్తియొక్కయు ప్రకరియొక్కయు సంబంధమువలన
వీయవమర్శసంధికి అపవాదము, సుఫేటము, విద్రవము, ద్రవము,
శక్తి, ద్యుతి, ప్రసంగము భలనము, వ్యవసాయము, విరోధనము
ప్రరోచన, విచలనము, ఆదానము అని పదుమూడు అంగములు
అగును.

— (1) తోషప్రభృతి యపవాదము —

తప్పులకు వెల్లడిచేయుట అపవాదము అనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియందు—సుసాగత కరుణింతుడనిన యామెకు
రాణి ఉజ్జయినికే బాపివేసెను. ప్రవాదముకు పుట్టింది భగము
రాత్రివేళలా నెమరిని చెలియకుండ ఎక్కడనో దాచి
యొందినది. అనఁగా విదూషకుడు భయముతో రాణిచేత
మిక్కిలి దయలేని యిచ్చేయఁబడెను. ఓయి తెలికాదా మేలుగా
దలఁపకుము. అమె రాణిచే ఉజ్జయినికే పంపబడెను ఆకారణము
వలన నేను అప్రియము అని తెప్పించి రాజా పౌరా రాణి
నాయనుసరణమే లేదయ్యెను.' అనుటచేత వానపదత్త తప్పు
వెల్లడిచేయఁబడెను. కనుక అపవాదమయ్యెను వేణీసంహారము

నందు—యథాస్థిరుడగు ‘పాంచాలకా’ దుష్టుడైన యాకారవా
 రుడని దారి కనిపెట్టబడెనా. పాంచాలకుడు శేషలము
 త్రోవమాత్రముకాదు. ద్రౌపదిబడను ముట్టుట యగ్రే
 పాశమునకుఁ బ్రధానకారణమైన యాదురాక్షుడును చిక్కిన
 అనుటచేత దుర్యోధనుని కప్పు పెట్టడిచేయఁబడెను. కనుక ఇది
 యపవాదమయ్యెను.

— (2) దోషభాషణము సంఘటము —

కోపముతో మాటలాడుట సంఘటము అనఁబడును.

ఉ. వేదీనంశారమునందు — ‘ఓ కారవరాః (దుర్యోధనుఁడ)
 వీరీబంధునాశదర్శన దుఃఖమేల! పాండవులు యుద్ధమునకుఁజాలిన
 వారై యున్నారు. నేను సహాయములేనివాడనై యున్నాను. అని
 విషాదము నొందకుము. మా అయిదుగురలోఁకల ఎవనిని
 మలభముగా యుద్ధమునందు జయింపవచ్చునని కలఁకునో
 వానితోనే కవచము తొడిగినవాడవును ఆయుధములను జూనిన
 వాడవునై యుద్ధోత్సవమును నడపుము’ అనఁగా విని దుర్యో
 ధుడు అమాయతో భీమార్జునులకు కాచి భీమునితో నిట్లు
 పలికెను. ‘కర్ణ దుక్కానకులను జంతుటవలని కశ్రుత్వమును బట్టి
 నాకు మీఁదదరును నమానులే. అయినను ప్రియసాహాయుడవైన
 నిన్నే యుద్ధమునకు రాగోరెదను.” అని లేచి పరస్పరము కోపము
 తోడి బెదిరింపులు దురునైనవాడుమలకుఁ బ్రస్తావించుటచే
 భయంకరమైన యుద్ధములు వీరిచేత భీమదుర్యోధనులు కోపపు
 మాటలాడుటవలన గలుగబడి దీక్షముతోడి మాడికచేత ఇది
 సంఘట మయ్యెను.

— (3) పథబంధాచికము విద్రవము —

చంపుట కట్టివేయుట మొదలగునది విద్రవము అనబడును.

ఉ. ధరితరామమునందు—'ఎవనికట్టునకు ముఖములు త్రిప్పి మిక్కిలి క్రమబడి సామమును జదువుదురో, ఎవడు మనీషము నందు జయమాలికలను దాచిపెట్టి మరల దెచ్చియిచ్చుచు గ్రీడించునో, ఎవడు మీ హృదయమో అలనకుమారుడు మూఁపులయందునిండ నాటింపబడిన పాణములతో మూర్ఖ యనెడి భయంకరమైన దీక్షటి కమ్మకొనఁగాఁ జరవకుండై కట్టి తీసికొని పోయిచున్నాడు.' అనుటచేత కట్టు చెప్పబడెను.

రత్నావళియందు — మేడలకు జంగారుకలకములై త్రినట్టు కోల్లిలెడి మంటలకొనలను, దట్టమయిన యుద్ధానవనముల యందలి వృక్షములకొనలు కమలుటను గనఁబడినెడి మిక్కిలి తీక్షణమయిన మేడిమియుగల అగ్ని పొగలపాటులచేత శ్రీదా ద్యుతములను నీటితోడి ముఖ్యకమ్మినట్లు నల్లఁదనమునొందించుచు స్త్రీజనులు కాలిపొక్కిరదఁగా అంకశుభ్రమునందు మిక్కిలి వడిగా నెగయుచున్నది."అను మొఱివిని, వానపదత్త రాజుతో 'అర్యపుత్ర నాకుఁగా నేను జెప్పుకొనను దయమాలిన మనయగల నాచేత కట్టివేయఁబడినదై సాగరిక విదత్తును పొందుచున్నది.' అనుటచేత సాగరికయొక్క పథము జంభము అగ్నిపాథ తెలియఁ బడెను గనుక ఇది విద్రవము.

— (4) గురుతిరస్కారము ద్రవము —

గురువులఁగా తల్లి తండ్రి యాచార్యుడు మొదలగువారు వారిని తిరస్కరించుట ద్రవము అనబడును.

ఉ. ఉత్తరరాధచరిత్రమునందు—లభ్యుడు లక్ష్మణుని
 కొడుకుతో మీ పెద్దలు విచారించరాని చరిత్రముగలవారై
 యున్నారు. కాటకను జంపుటవలని యఖండమైన కీర్తి లోకము
 నందు మిక్కిలి సాచ్చయి వర్తిల్లుచున్నది. ఖరునితోడి యుద్ధము
 నందు మూడడుగులు పెనుకకు దెట్టుటయుఁ బ్రసిద్ధమే. ఇక
 వారిని చంపుట యన్ననో యెల్లవారికి న్నిష్పముగాఁ జెలియును.
 అనుటచేత లభ్యుడు గురువైన రాముని విరస్కరించెను. కనుక
 ద్రవము. వేణీసుంహారమునందు—యంధిష్ఠీరుడు భగవంతుడా
 కృష్ణాగ్రజాడా మధ్యద్రతోడఁబట్టువా మనమునందు జ్ఞాతుల
 యందలి ప్రీతి గలుగదు. అది రాచవారికి ధర్మమే అయినను
 తమ్మనికి అర్జునునితోడి స్నేహము ప్రసిద్ధమనుటయు నీచే
 దలఁపఁబడదయ్యెను. శిష్యులవలని స్నేహనుబంధము నీకు తుల్యమే
 కదా. అట్లుండ అదృష్టహీనుడనైన నాయుండిట్టి విరసగుణమును
 వహించుట యిది యేమి మార్గము. ఇత్యాది వాక్యములచేత
 పూజ్యుడయిన బలరాముని యంధిష్ఠీరుడు విరస్కరించెను.
 కనుక ద్రవము.

— (5) విరోధకమనముక — —

భయలుగట క — అనుబడునని యర్థము.

ఉ. రత్నావళియందు — రాజా కడుటముతోఁ గూడిన
 ఒట్టులచేతను ప్రియమయినమాటలచేతను మనమునకెక్క నడచు
 కొనుటచేతను మిక్కిలియైన నుకోదభావముతో అడుగులపైఁ
 బడుటచేతను మాటిమాటికిఁ జెలికత్తెలు జెప్పెడి మంచిమాటల

చేతను అణగగొనిన రాణికి ము అట్టే యేడ్చి యందువలని కన్నీళ్లచేత గడిచినదో యనునట్లు తనకు చాణీ అణగి పోయెను. అనుటచేత సాగరికపాండునకు విరోధమైన వానవదత్త యొక్క కోపమునకు ఉపశమము అగుటవలన శక్తి యయ్యెను. ఉత్తరరామచరిత్రమునందు—లవుడు చెప్పుచున్నాడు ఈ మహాపురుషుని జాచినమాత్రముచేతనే మగ అణగెను. మఖాలికాయరూపమున యొకరసము ప్రసరించుచున్నది. అహంకారమునది యొక్కదనో పోయెను నన్నె వినయము వంచుచున్నది ఇంత క్షిప్రముగా నిట్లు పరాభీనుడ నగుటకు హేతువు తెలిసినది కాదు పుణ్యవీధములకువలె మహా పురుషులకు వీడో ఒక తెలలేని మహిమగలదు.” అనుటచేత లవుని విరోధమునకు ఉపశమము చెప్పబడెను. తనక శక్తి యయ్యెను.

— (రీ) తర్జనోద్వేగములు ద్యుతి —

తర్జనము = బెడరించుట, ఉద్వేగము = కలవరపడుట, ఈ రెండునుగలచోట ద్యుతి అని చెప్పబడును.

ఉ. బేలీసంహారమునందు—భీముడు కృష్ణునిచూచి విని ‘యెల్లపాదరిండ్లచేతను నిండుకొని మిలిమిలిన నంతోషముతో మెలగునట్టి యనేకములయిన జలవరములు యొండొంటితోడి కూడికగలదియు మీది శిగయుచున్న భయంకరములయిన మొనల్లు సెగల్లుగలదియైన యా వరస్సువీటిని గలచి శిశులుబేసి బెడరించి యిట్లు చెప్పెను. మీ వరపకువా నీవు నిర్మలమయిన చంద్రవంశమునందు బుట్టినది చెప్పుకొనెదవు. ఇప్పుడును గడను

చేత భరించియుండువాడు. దుశ్శాసనుని సులిపెచ్చనినెత్తురనెడి
 మద్యమును పానముచేసి మత్తుగొన్న శక్రుని నన్ను నిందించితిని.
 మధుకైటభులను జంపిన శ్రీకృష్ణదేవుని విషయమున గర్వముచేత
 గర్జునానక దుష్టచేష్టలుచేసితిని. ఇప్పుడు నాచులని భయముచేత
 యుద్ధమునుమాని మరకలో దాగితిని. అటోపముతో 'లేచిరమ్మ'
 అనుటచేత దుర్వాక్యములాడుట నీళ్లను గలఁచుట అనెడి
 పాండవుల గణపునకు అనుకూలమయి దుర్యోధనుని నీటకుండి
 లేపుటకు హేతువులయిన భీమునిమాటలచేత ద్యుతి చెప్పుటడెను.

— (7) గురుకీర్తనము ప్రసంగము —

తల్లిదండ్రులు ఆచార్యులు మొదలగువారిల పెద్దలను తోగడుట
 ప్రసంగము అనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియందు — 'దేవరా విదిమునుపు వాసుదత్త
 కాలిపొయినదని తెచ్చి దేవరొంతును పేదబడినదగుచుండగా
 పింహళేశ్వరునిచేత ఇయ్యఁబడిన యశవిక్రూతురో, ఆ రత్నావళి
 యను నామెయే యామె' అనుటచేత రత్నావళి లభించుటకు
 అనుకూలమయిన సక్కులప్రచూతతకు దెలిపెడి ప్రసంగమువలన
 నైన గురుకీర్తనముచేత ఇది ప్రసంగము. చుక్కకటికయందు—
 చారణాలకుడు, 'సోగరదత్తుని కొడుకును పూజ్యుడయిన వినయ
 దత్తుని మనుమఁడునైన చారుదత్తునిచేత భవలోభమువలన
 వసంతసేన యనెడి భోగముది చంకుఁబడెను. అందులకై
 యాచారుదత్తుండు చంకుఁబడుటకు చంపుడుగట్టునకుఁ దీసికొని
 తోలుచుచున్నాఁడు,' అని చాటించునపుడు చారుదత్తుఁడు,

‘వీది యజ్ఞార్థము వచ్చి నిందుకొనియున్న బ్రాహ్మణులచేద
భోజనముచేతకు అనేకములయిన యజ్ఞములచేతకు బరిశుద్ధమై
ప్రకాశించెనో అశాపంశము ఇప్పుటి నాచురణదశయందు వీచ
పురుషులచేత సావములతోటి చాటువయంగుఁ కాటించు
బడుచున్నది. అనుటచేత చారుదత్తుని చావనెడి సేలునకు
అనుకూలముయిన ప్రసంగమువలన వాని పెద్దలయొక్క రసము
చేయబడుటచేత ఇది ప్రసంగము.

— (8) ఆపమానన భలము —

(ఆపమానన తిరస్కారము)

ఉ. రత్నావళియందు — రాజా రాణి నాయందు అనువర్త
నము లేనిదయ్యెను. అనుటచేత వాసుదత్తచే ఇష్టము నెఱవేఱుమి
వలన వత్సరాజా నవమానన ఆయ్యెను. కనుక ఇది భలనము. —
రామాభ్యుదయమునందు నీరయొక్క విడుచుటవలన రాముని
యవమానన భలనము.

— (9) వ్యకప్త్యః! వ్యవసాయము —

తన సామర్థ్యమును వెలిపెడిమాట వ్యవసాయ కునబడును

ఉ. రత్నావళియందు — ఇంద్రకాలికుడు, ‘భూమియందుఁ
జుండుని ఆకాశమునందుఁ బర్వతమును నీటియందు నిప్పును
కుఢ్యాన్నమునందు కుఢ్యారాగమును గనఁబఱచెదను. ఇంక నేమి
గావలెనో అనెల్లము. పలుమాటలవలన భలములేదు నా యీ
ప్రతిజ్ఞను జిత్తునిపుము. నాగురుని మంత్రప్రభావముచేత
వీమనకున నేదేదిచూడఁగోరుదువో అది యది వీకు జ్ఞానగా
కావగలను.’ అనుటచేత ఇంద్రకాలికుడు అబద్ధపునిప్పును

రేపుటచేత పశ్చరాజా మనసుననున్న సాగరికను జూచుకలఁపున కనుకూలముగా తనకత్తిని బ్రకటించెను. కనుక ఇది వ్యవసాయము. వేణీసంహారమునందు—ఇప్పుడు ప్రతిష్ఠ చెడు నేమో యని భయపడెడి యా వీరునిచేత నీకొప్పు ముడుపఁబడుచున్నది. దీని యాకర్షణమునందును నమర్థుఁడు వాడే అనుటచేత యుధిష్ఠిరుఁడు తన దండసామర్థ్యమును బ్రకటించుచున్నాఁడు. కనుక వ్యవసాయము.

— (10) సంరంభులస్వకత్త్య! విరోధము —

జేరిపాటునొందిన కూరులయొక్క పొంతపుసామర్థ్యమును దెలిపెడిమాట విరోధము అనఁబడును

ఈ. వేణీసంహారమునందు — దుర్యోధనుఁడు, ఓరోరి గారి కొడుక యాదిధమున వృద్ధుఁడయిన రాజానెదుట నింద్యమయిన స్వకర్తృత్వానుచేసికొనుచున్నావేమి. ఇదిగాక ఓరిపతువా నీ పెండ్లా మయిన ద్రౌపది ద్యూతదాసీయై నీవును నీయన్నదమ్మలును దక్కినరాజులును జూచుచుండఁగా తాకనాయకుడైన నాయాజ్ఞ చేత సిగఁబడి రాగఁబడెను. ఈ వై రాసుబంధమునందు నీచే జంపఁబడిన రాజులు ఏమి యపకారముచేసిరి. భుజపీఠము చేతును మిక్కిలి సారమైనబలముచేతను మదముపహించిన నన్ను జయింపకయే నీకీగర్వమేల!” అనఁగా భీముఁడు కొపవికారమును జూపుచున్నాఁడు. అది చూచి అర్జునుఁడు ‘అన్నా ఇచ్చట కొపముతో ప్రయోజన మేమి ప్రసన్నుడవగుము. నీఁడు మాటలచేత అప్రియములుచేయఁగలవాఁడు గాని కనియందుఁ

అంగలనాయకాడు. నూరుగురు తోడబుట్టినవారు చచ్చి
 దూకురదిన వీరి యనర్థకపుమాటలచే నేమిబాధ' యన భిముడు
 'పీరోరి భరతకులకళంకా, పీరి వదరులతోతా, ఈ తల్లిదండ్రులు
 అడ్డుపడకయిందు లేని నాచేత భేదియబడిన శరీరముతోడ నిన్ను
 దుక్కానకుని వెంటడింప నిప్పుడే కుంభనా. నీవు శోకమును అందు
 చానివలె గన్నీళ్ల చేతనే విడిచెదవు. తోడబుట్టినవారి తొమ్మును
 అగుల్చునవుడు సాక్షిగాను కేయబడితిని. నీగుంబనెడి తామర
 కొలనికి ఏనుగైన భీమసేనుడు శోపించుగా నీచపురాచనాడ
 వైన నీలరుతునకు ఈ లెంకునే కారణములాయెను.' దుర్యోధ
 నుడు, పీరిదురాత్మా భరతకులాపకచా పాండవకువా నీవలె
 నేను వ్యర్థపుమాటలాడువాడనా, మఱియేమియన్న నాచేతఁ
 అగుల్చుబడిన తొమ్మునందలియెముకల కంధులు వీడుటచేత భయం
 కరుడవై యాధభూమియందుఁ బెద్దనిద్దరపొయిన నిన్ను
 నీవారు క్రిమికాలములోనే చూడఁగలరు." ఇత్యాదులచేత
 మేగిరపాటునొందిన భీమదుర్యోధనులయొక్క స్వసామర్థ్యము
 లను దలిపెడిమాటలు లేటరుదుటవలన ఇది విరోధనము.

— { (1) సిద్ధామంత్రణమువలని
 భవిష్యత్ప్రకారము } —

నెఱవేఱినమేలు నెఱిగించి సంతోషపెట్టుటవలనరాగల
 మేలును గనఁబఱచునది ప్రరోచనయనఁబడును. అవఁగా రాగల
 మేలును అప్పటికే సిద్ధించినట్లు తెప్పి సంతోషపెట్టుట ప్రరో
 చనయనఁబడును.

ఉ. వేణీసుంహరమునందు. — పాంచాలకుడు యుధిష్ఠిరునితో 'నేనును శ్రీకృష్ణదేవునిచేత అని మొదలుపెట్టి, సుదేహ బడవలదు. రాజ్యాభిషేకమునకై రత్నకలశములు సిగ్గు చేసిందిండు బడుగాక. తదవులంబట్టి విడువబడియుండెడి ద్రౌపదీదేవి కొప్పు నందు అలంకారములు కూర్చబడుగాక వాడియైన గండ్ర కొద్దలి చేతఁబూని క్షత్రియుల నెడి మ్రాకుల నెల్ల నఱవిన పరుకు రాముడో యచునట్లు శోభముచే గన్తుగావని భీమసేనుడు యుద్ధమునందు బ్రవర్తింపగా జయమునకు సుదేహ మెక్కడిది. "ఇత్యాదులచే రాజైన యుధిష్ఠిరుడు మంగళకార్యములు చేయ నాజ్ఞాపించుచున్నాడు" అనునది తుదగాగల వాని చేత ద్రౌపది కొప్పుముడుచుటయు, యుధిష్ఠిరుని రాజ్యాభిషేకమును మీద జరుగఁబోవునది యయ్యోను నెఱవేసినవిగాఁ జెప్పఁబడెను కనుక ఇది ప్రశోభన.

— (12) వికత్తనము విచలనము —

వికత్తనము = తన్ను దాను పొగడు కొనుట

ఉ. వేణీసుంహరమునందు — అర్జునుడు గాంధారిధృతరాష్ట్రులతో ఓనాయనా, ఓయమ్మా మీకొడుకులచేత కత్తురాజుల వందలను జయింతుమనెడియాక యెవనియందుంచబడెనో ఎవని గర్వముచేత లోకము తృణమువలె నవమానింపబడునో, అట్టి కర్ణుని యుద్ధరంగమునందు జంపిన అర్జునుడు తల్లిదండ్రులయిన ఘోర నతుస్కరించుచున్నాడు" అనియు, భీముడు, 'కురు కుమారుల నెల్లను పొడిచేసినవాడును దుష్కారముని నెక్కుటిచేత

మత్తుగొన్నవాడును దుర్యోధనుని తొడలకు నలుకఁ జోవువాడు
 నైన యాభీముఁడు తలతో మ్రొక్కుచున్నాఁడు” అనియు
 చెప్పుటచేత జయదునెడి వీజమనసునసించిన న్యగుణములను
 భీమాద్భుతులు తొగడుకొనుటవలన ఇది విచలనము - రత్నావళి
 యందు—యోగంధరాయణఁడు ‘నామాటవలన రాణికి అటు
 వంటిరాజావలని వియోగము ఎట్లు పొందిండుబడెనో అట్లే మఱి
 యొక భార్యకు రాజానకుఁ గూర్చుటవలని దుఃఖమును నాచే
 ప్పొందిండుబడెను, కనుక రాజాయొక్క సర్వలోకాధిపత్యలాభము
 చేత ఆమెకు బ్రీతినిచేయగలను. ఇది నిజము అయినను సిగ్గు
 చేత ఆమెకు మొగమును జావ శక్తుడనుగాకయున్నాను దీని
 చేత యోగంధరాయణఁడు అవ్యసంగిని కేప్పవచ్చినవా
 డయ్యును నాచేత పత్నరాజానకు లోకనాయకత్వమును పొందిం
 తెడి కన్యకాలాభము కలుగఁజేయుబడెను” అని న్యగుణమును
 తొగడుకొనుట వలన ఇది విచలనము.

— (13) కార్యసంగ్రహమాదానము —

మరియొకఁగూడుట ఆదానము అనఁబడును.

ఉ. వేణీసంహరమునందు — భీముఁడు, పీయ శమంతకుంచ
 కమునందునంచరించుజతులారా, నేతురాక్షసుడనుగాను, భూత
 మునుగాను, శత్రువుల నెత్తురనెడి నీటిచేతఁ జక్కగాఁ దడుకు
 బడిన అవయములుగలవాఁడును, నెలవేర్చుబడుచున్న యనెడి
 నముద్రపుగుహగలవాఁడు నై, తొలిమునొందినోయ్యెనానెను.
 యుద్ధమునెడి నిర్భయవంతచేత కాలిచాఁగా మిగిలిన నీటిలందు

యోక్షత్రయులారా, మీకు భయమక్కఱలేదు. విభయము
వలన చచ్చినగుఱ్ఱములయు వినుగులయు బొంతులకుఁబగున
దాగిరిలో తెలియదు. అటుచేత ఎల్ల శత్రువులకు జంతువు
యనెడి యునెఱవేరుట తెచ్చుటయెను. కనుక ఇది యాదానము.

రక్షావళియందు—సాగరిక దిక్కులను కాలుదాచి
“కౌరా ఇచ్చుదు మిక్కిలి వెలిసింపబడిన భగవంతుడగు నన్ని
దేవుఁడు నాడఃఖమును తుదముట్టింపఁగలడు” అటుచేత అన్య
పరత్వముచేత నేనియు దుఃఖము తుదముట్టుట అనునది నెఱ
ఱియిటవలన ఇది యాదానము. ఇది పదుమూడును అవమర్ప
సంధ్యంగములు. వీరియందు అపవాదము, శక్తి వ్యవసాయము
ప్రరోధన ఆఘాతము అనునవి ముఖ్యములు.

౪౦. బీజవంతములయిన ముఖాదులయర్థము లొక
టితో నొకటి సంబంధములేక చెవరిపోవునపుడు
వాని నొకటిగాఁ గూర్చుట నిర్వహణము

బీజము గలవైన ముఖసంధి మొదలగువానియొక్క ప్రయో
జనములు ఒకటితో నొకటి సంబంధములేక చెవరిపోవునపుడు
వానినెల్ల నొకటిగాఁ గూర్చుట నిర్వహణము అనెడి సంధి
యగును ఈసంధి ఉపసంహారము అనియు తెచ్చుటయు (ఇందు
ఫలాగమకార్యములకు సంబంధము)

ఉ. వేణీసంహారమునందు—కంచుకీ దగ్గఱవచ్చి హర్షముతో
“ఓమహారాజా వర్ధిల్లుచున్నావు వర్ధిల్లుచున్నావు. ఇతఁడు
దుర్బలతను నెత్తుటిచేత ఎఱుఁగెన సుకశీరముగఁగి చూడ

శక్యముగాని రూపముతోఁ గానపచ్చెడి మనచిన్నవాడయిన
భీమసేనుడు కాదా” అను నిత్యాదులచేత ద్రౌపది కొప్పు
ముడుచుట మొదలుగాఁగల న్యస్తానములయిండి చెవరిన ముఖ
సంధి మొదలగువాని బీజములు ఏకవిషయత్వముచేత నొక్క
టిగాఁ గూర్చకయ్యెను కనుక ఇది నిర్వహణసంధి. రత్నాపతి
యందు — ముఖసంధి మొదలగువానియందు చెవరిపోయిన సాగ
రికరత్నాపతి వసుభూతి బాధివృక్షుడు మొదలగువారి ప్రయో
జనములు పరస్పరాజాయొక్క కార్యముతోఁజుటః గూర్చబడుట
వసుభూతి సాగరికను చూచి రహస్యముగా బాధివృక్షుడా
నామె మనరాజాహుతురయిన రత్నాపతిని చోరియున్నది.” అను
విది మొదలగువానిచే జాపబడుటయు నిర్వహణసంధి.

౪౧. ఫలాగమ కార్యసంబంధమువలన దీనికి

సంధ్యాదు లంగములు పదునాలుగు

ఫలాగమముయొక్కయు కార్యముయొక్కయు సంబంధము,
చేత తదన్వితహణసాధికి సంధి, విరోధము, గ్రధనము నిర్ణయము,
బలిభాషణము, ప్రసాదము, తనందము, సమయము, కృతి
భాషణము, ఉపలాహనము, పూర్వభాషణము, ఉపసంహారము
శక్తి అని పదునాలుగు అంగము లగును.

— (1) బీజోదమునము సంధి —

బీజముయొక్క పొడిక సంధి యనఁబడును.

ఉ రత్నాపతియందు — వసుభూతి, బాధివృక్ష యాచిన్నది,
మనరాజాహుతురయి చోరియున్నది. బాధివృక్షుడు కాకును

అట్లే తోచుచున్నది." అనుటచేత నాయన బీజముయొక్క కూడికయగుటవలన సంధి—వేణీసంహారమునందు—భీముడు, "యజ్ఞవేదికయందు బుట్టిన యౌష్ఠియురాలా నేను ముకుళ చెప్పినమాట నీవు మఱువవుగదా, చలించెడి భుజములచేత ద్రిపుబడిన గదాబ్బచే తొడిచేయబడిన తొడలబంటగల దుర్యోధనునిదయన జిగటగల శిశురంటుకొన్న చేతులతో భీమసేనుడు నీతలపెంట్టుకలను ముడుచగలడు" అనుటచేత ముఖసంధియందు దెలుకుబడిన బీజమునకు మరల కూడిక యగుటవలన సంధి.

— (2) కార్యమార్గము విరోధము —

(మార్గము = పెదకుట).

ఉ. రత్నావళియందు—వసుభూతి, (గతునించి చూచి)
 "దేవరా యీశస్యక యొక్కడిది. రాజా, రాణి యెఱుగును: వాసుపదత్త ఆర్యపుత్ర ఇది సాగరమువలన లభించినది యనిచెప్పి మంత్రియైన యాగంధరాయణుడు కాకు ఒప్పించెను. గనుక ఇది సాగరికయని చెప్పబడుచున్నది రాజా (తనలో) యాగంధరాయణునిచేత నాకు దెలియక యెట్లు నీకు ఒప్పించబడెను." అనుటచేత రత్నావళి రూపకార్యమును పెదకుటవలన విరోధము. వేణీసంహారమునందు—భీముడు 'అన్నా ఒకక్షణకాలము నన్ను విడువు విడువు. యధిష్ఠిరుడు ఏమి మిగిలిపోయినది. భీముడు' మిక్కిలి దొడ్డకార్యము మిగిలియున్నది. దుక్కానుకుని శిశువు దడిసినిచేతితో వానిచేత తాని చిక్కుకుంటుబడిన

ద్రౌపది తలపెండ్లు కలను ముడివేసెదను. యుద్ధిష్ఠిరుడు తొమ్మిదయవేయదనిన ద్రౌపది వేణీసంహారమును అనుభవించు నిమ్ము” అనుటచేత పెండ్లుకలను ముడుచుట అనెడి కార్యము వెదకఁబడుటవలన నిశోధమయ్యెను.

— (౪) దానియుపక్షేపము గ్రథనము —

ఆకార్యమార్గణముయొక్క తెలివిడి గ్రథనము అనఁబడును. ఈ రత్నావళియందు — యాగంధరాయణుఁడు దేవరా నాచే దమకుఁ బెరియక చేయుఁబడిన యాచునికి నన్ను మన్నింతురుగాక.” అనుటవలన వత్సరాజునకు రత్నావళిని తొందించుట యనెడి కార్యమార్గణము తెలియఁజేయుఁబడెనుగాన గ్రథనము. వేణీసంహారమునందు భీమసేనుఁడు నేను ప్రతికియుండఁగా దుశ్శాసనునిచేతఁ జిక్కుకరుకుఁబడిన తలపెండ్లు కలను నీచేతితో ముడుచుకోవలెనా ఉండుముందుము నాయంతట నేనే ముడిచెదను,” అనుటచేత ద్రౌపది కొప్పు ముడుచుట యను కార్యము తెలుసుఁబడెను కనుక గ్రథనము.

— (౫) అనుభూతాభ్యాసము నిర్ణయము —

అనుభవమైన యర్థమును చెప్పుట నిర్ణయము అనఁబడును.

ఈ రత్నావళియందు — యాగంధరాయణుఁడు, చేతులు తొడించుకొని దేవరా చిత్తగింపుము. ఈమె సింహశేక్వరుని కూతురు. ఈమెను ఎవఁడు చేడట్టునో నాఁడు సర్వభూమికి ప్రభువైనరాజా కాగలఁడు (చక్రవర్తి కాగలఁడు) అని యొకసిద్ధుఁడు చెప్పెను. అందుల నమృతముచేత విలిసవారి

నిమిత్తము బహుపర్యాయములు సింహశేష్యుడు నాచే
 తేడుకోబడినవాడయ్యెను రాణియైన వానవత్తకు మనః
 భేదమగునని యెప్పుడును ఈమెను ఇయ్యన్నివాడయ్యెను.
 ఆకారణమువలన సింహశేష్యునందలి యుప్పుదేరము చేయువారి
 సంఘమునందు వానవత్త కాలిపోయినది అనుమాట యొకటి
 పుట్టించి దాని నతనికిఁ జెలుపుటకు బాధ్యుఁడగు కంకుబదేశు
 అనుటచేత యాగంధరాయణుడు, తన యశుభవనిషయమును
 తెప్పెను గనుక నిర్ణయము. వేణీసంహారమునందు — భీముడు,
 రాజరాజువైన యశాశక్తుడు ఇప్పుడును దుర్యోధను
 డున్నాఁడా నాకుగవాడయిన యాదురాత్తుని దేహమును
 నేల బడవైచి, నాయీదేహమునందు, వానినెత్తురు గంధము
 పూసిోన్నట్టు పూసికోబడెను నాలుగు నమస్త్రము లేయెల్ల
 లుగా గలభూమిలోడ, జయలక్ష్మీ పూజ్యులయిన దేవరవారిని
 పొందెను. బాట్టలోను తెలికాండ్రలోను, యుద్ధము చేయు
 కూరులలోను కారవుల గుంకుంతయు ఈయుద్ధాగ్నియందు
 దగ్ధమయ్యెను. రాజేంద్రా ఇక నిప్పును మీరు చెప్పిన దుర్యో
 ధుని పేటొక్కటిమాత్ర మిగిలియున్నది.” అనుటచేత భీమ
 సేనుని యశుభవనిషయము చెప్పఁజెను.

❦ (5) మిథోజ్ఞునము పరిభాషణము ❦

ఒండ్లొరులు కలసిమాటలాడుట పరిభాషణము అనఁబడును.

ఈ రత్నావళియందు — రత్నావళి (తనలో) తప్పచేసిన
 నేను రాణి ముఖము చూడకత్తురాలనై గానీరను. వానవత్త

(కర్మక్షయమగుచు) నేకులుచాచి, పీకతికరా! ఇటు రమ్మ. ఇప్పుడయినను బంధున్నవామును జూపుము” అని, రహస్యముగా అర్చపుత్ర; యాత్రారత్నముచేత నేను సిగ్గుపడినదానకుదా. అకారణముచేత, దీనికట్టును లేలికగా విప్పివేయుము” రాజా అట్లేకానియు అని రాణికట్టినకట్టును విప్పచున్నాడు. వానవదత్త వసుభూతిని జూచి అయ్యా మంత్రియయిన యాగంధరాయ యిరిచేత చెడ్డదాననుగా జేయుటడిలిని. దీనినంగలి యెఱిగిన వాడయ్యెను, నాతోఁ జెప్పఁదయ్యెను, అనునీవరస్పరపుమాటల వలన నిది పరిభ్రాషణము

వేణీసుంహరమునందు — భీముడు. ఏనరకునైనదుక్కాన నునిచేత రాజునభయందు ద్రౌది కొప్పుకట్టి యాద్యులడెనో” అనునది మొదట ఎక్కడ భానుమతి పాండవులభార్యను అను మాసింపలేదా! అనునదికుదగాగల పరస్పరపుమాటలవలన ఇది, పరిభ్రాషణము.

— (రీ) కర్మసాధనము ప్రసాదనము —

మేలయిననీవచేయుట ప్రసాదనము అనుటమను.

ఈ రత్నావళియందు — దేవరా మన్నింతురుగాక” అను విది మొదలగువానిచేతఁ జూపబడెను.

వేణీసుంహరమునందు — భీమసేనుడు ద్రౌపదిదగ్గఁ జొరికి “రాణి ద్రౌపదీ సంతోషము. శత్రు కులక్షయము చేత వర్ధిల్లు చున్నావు” అనుటచేత, ద్రౌపది భీమసేనునిచే గౌరవింపబడి నది అగుటవలన ఇదిప్రసాదనము.

— (7) బాంధితావాప్తియానందము —

కోటిసకోఠిక నెఱవేలుట ఆనందము అనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియందు — రాజు రాణి చెప్పినచోప్పున రత్నావళిని గ్రహించుచున్నాఁడు ఇందు రత్నావళిని గ్రహించుట కోటిసకోఠిక నెఱవేలుట.

నేణీసంహారమునందు — ద్రౌపది ఓ ప్రాణనాథా ఈ యని మఱచితిని. ప్రియుని అనుగ్రహమువలన మరల శిక్షింపఁబడఁగలను” అని తలపెందుకలను ముడుచుచున్నది. ఇందు ద్రౌపదికోఠిక కోఠిక తలపెందుకలముడుచుట వీనిచేత వత్సరాజు ద్రౌపదులకోఠికలు నెఱవేలుటవలన ఇది యానందము.

— (8) దుఃఖనిర్గమము సమయము —

పొందుబడినదుఃఖము తొలఁగుట సమయము అనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియందు — వాసవదత్త రత్నావళిని కొలింతుకొని, చెల్లెలా డొఱిడిల్లు మూఱిడిల్లుము, ఇందువాసవదత్తారత్నావళుల పరస్పరసమాగమముచేత దుఃఖముపోవుటవలన ఇది సమయము.

నేణీసంహారమునందు — యాధిష్ఠిరుఁడు భగవంతుఁడును పురాణపురుషుఁడునైన శ్రీమహ్నారాయణుఁడు తానె యెవనికి తుభములను నోరుచుండునో ఆపుణ్యాత్మునికి గెఱపుతప్పు మఱి యేమియగును మోడ్దవియయినచున్న మొదలగు తత్వములకలత పొటును గలిగించువాఁడును తనంతట గ్రహింపఁబడిన శరీరము గలవాఁడును, ఎల్లమంచిగుణములును గలవాఁడును, ప్రజల

యొక్క జన్మస్థితిలయములకు హేతువైనవాడును, పుట్టుకలేని వాడును, చావులేనివాడును, ఇట్టివాడని విచారించి తెలిసికొన శక్యము కానివాడును నయిననిన్నుఁదలచి యాలోకము దుఃఖమునుండి తరించుచుండగా, ప్రత్యక్షమున నిన్నుఁ జూచునప్పుడు చెప్పువలసివచ్చేది” అనుటచేత యుధిష్ఠిరుని దుఃఖము తొలగి పోవుట కానవచ్చుచున్నది కనుకనమయము.

— (9) లబ్ధార్థకమనము కృతి —

లభించినప్రయోజనము స్థిరముగా నిలుచుట కృతిఅనఁబడును.

ఉ. రత్నావళియుందు — రాజు రాణియకుగ్రహము నెరుడు గొరవిండు, వానపదత్త దానిపుట్టిల్లు దూరము. ఎట్లనదననయెడ అనితనవారిని దలఁపకుండునో అట్లనడపుము. అనునీయన్యోన్యపు మాటలచేతలభించిన కోరికయయిన రత్నావళి మంచి కూటమియందురాజునకు స్థిరత్వము సిద్ధించెను కనుకకృతి.

— (10) మానాద్యాప్తి భావము —

సన్తానము మొదలగు గౌరవముయొక్క సంప్రాప్తి భావము.

సన్తానము మొదలగు గౌరవముయొక్క సంప్రాప్తి భావము.

ఉ రత్నావళియుందు — రాజు యాగంధరాయణునితో దీని కంటే వ్రీయముకు గలదా. ఈ భూమండలమునందు విక్రమ బాహువు తనవైనసామాన్యస్థితిని పొందెను. నముద్రపర్యంత మయిన భూప్రభుత్వము లభిండు గారణమైన ప్రియురాలు సాగరిక లభించెను. రాణియు నీచెల్లెలిలాభమువలన సంతోషించెను.

కోసలదేశము జయించుటదెను. ఉత్తముఁడయిన మంత్రిని నీవు
కలగఁగా విమి కలుగదు. ఇక దేనియంద పేక్షపడుదును". అనుట
చేత కాదుము, అర్థము, మానము మొదలగువానిలాభము అగుట
వలన భాషణము.

— (11) కార్యదర్శనము పూర్వభావము —

ఇప్తమయినమిది గాంచుట పూర్వభావమనఁబడు

ఉ. రత్నావళియందు — యోగంధరాయణఁడు ఇట్లు
తెలిసి చెల్లెలికిఁ జేయఁదగినకార్యమునందు రాణిగారే ప్రమాణ
ముగా (ప్రత్యక్షమునఁ దెలియఁదగిన కారణముగా) ఉన్నారు.
వాసుదత్త దీవీరశ్చ కూలికను ఇప్తుని లేటఁగఁ దెలియఁ తెచ్చు
జేమి; అటుచేత విత్పరాజానకు రత్నావళి నీయవలయుననెడి
యోగంధరాయణుని యభిప్రాయము ననుసరించిక మి వాసుద
దత్తచేతఁ జూపఁబడెను. కనుక పూర్వభావము.

— (12) ఆద్యుత్తప్రాప్తి యుపసూహనము —

ఆశ్చర్యము కలుగుట యుపసూహన మనఁబడు.

ఉ. వేణీసంహారమునందు — సేష్యమునఁ (తెరవెనుక)
మహాయుద్ధమనెడి అగ్నియందుఁ గాలిపోఁగా మిగిలినరాజుల
సమూహమునకు మేలగుఁగాక. దేని విడుపువలన గాయము
నొందినరాజులుగలవారును, కోపముచేతగన్ను గావని వారునైన
తాండుకుమారులు అనేకులనురాజులను జంపి ప్రతిదినమును క్రి
దిక్కునందును ఆరాజులయంతఃపురస్థీలను విడువఁబడిన కొప్పలు
గలవారినిగాఁ జేసికో, కోపించినయమునిఁ జోలినదియు, కురు

పులకు ధూతుకేతువైన యాద్రాపది కొప్పు సంలపముతో
 ముడువబడెను. ఇక నెల్లరాజులకును మేలగుంగాక. జనులచావు
 మానునుగాక ” అనుమాట వినబడియెను యుధిష్ఠిరుడు ప్రియు
 రాజా! కుశితలవెండ్రుకలు ముడుచుట ఆకాశమునందు నువ
 రించెడి సిద్ధజనుచేత పొగడబడుచున్నది”. అనుటచేత సిద్ధులు
 పొగమట అనెడియాశ్చర్యముకలిగెనుగనుక ఉపసూహనము
 ఇందు లభించిన ద్రాపదికొప్పుముడుచుటయనెడి ప్రయోజనము
 సిద్ధమయ్యెను గనుక ఇది కృత్యమనగు.

— (13) వరాహ కావ్యసంహారము —

మేలుయిన కోరికను తొందుట కావ్యసంహారము అనఁ
 బడును.

ఉ. ‘ఇకను నీకేమి మేలుచేయవలెను. ప్రియమైనయాయువ
 కారమును జేసెదను’ అనుటచేత కావ్యార్థము ముగియుటచేత
 కావ్యసంహారమయ్యెను. ఇది ఉపసంహారము అనియు తెప్పఁ
 బడియెడి.

— (14) కుశకంసనము ప్రకృతి —

మేలుకోరుట ప్రకృతి అనఁబడును.

ఉ. వణిసంహారమునందు — స్వామీ, ‘నీవు మిక్కిలి
 ప్రీతిసొందిన వాడవగుదువని అదియట్లు కానిప్పుట్లు జనుమును
 ఉదారబుద్ధితో నూతేంద్రు జమించుగాక. పురుషోత్తముఁ దయ్య
 నీయందు నిరంతరభక్తి కలుగనిప్పు రాజగువాడు జనులయెడ
 ప్రీతిగలవాడును, విద్వాంసులకు చుట్టవయ్యవవాడును, గుణా

గుణముల తారతమ్య మెఱిగినవాడును, ఎల్లప్పుడును భూమండలము తమిళుఁ బ్రభుత్వముచేయువాడును అగుఁగాక.” అని మేలుగోరుటవలన ఇది ప్రశస్తి.

ఇవి పదునాలుగు నిర్వహణసంస్థాంగములు. ఇట్లు అఱువది నాలుగంగములతోఁగూడిన అయిదు సంఘములు చెప్పబడెను. ఇఁక నీయంగముల ప్రయోజనము వివరింపబడియెడిది.

ర. ౨. ఉక్తములగు నీయంగము లఱువదినాలుగింటికి బ్రయోజనంబు వచ్చిధంబు.

ఈచెప్పబడిన అయిదుసంఘసంస్థాంగములు అఱువది నాలుగింటియొక్క ప్రయోజనము అఱువిధములు గలదియగును.

ర. ౩. అవి వివక్షితార్థనిబంధనము, గోప్యార్థగోపనము, ప్రకాశ్యార్థప్రకాశనము, అభినయరాగ సమృద్ధి, తమత్కారకారిత్యము, కావ్యచిస్తరము నాఁబడు.

అప్రయోజనము లాఱుకు వివక్షితార్థనిబంధనము (చెప్పఁ గోరినవిషయముయొక్క యేర్పాటు) గోప్యార్థగోపనము, (చాతుర్యమున విషయమును దాచుట) ప్రకాశ్యార్థ ప్రకాశనము (వెల్లడిచేయఁదగిన విషయమును వెల్లడి చేయుట) అభినయరాగ సమృద్ధి (అభినయముయొక్కయు రాగముయొక్క చుట్టూర్తి) తమత్కారకారిత్యము (నేర్పుచేత వింతను బుట్టించుట కావ్య చిస్తరము. (కళకు పెంచి చెప్పట) అని చెప్పబడునని ముగియ.

౪౪. వస్తువునకు సర్వంబునకు సూచ్యంబు దృశ్యం
బని ద్వివిధవిభాగంబు కర్తవ్యంబు.

ఇట్లెల్లకథకు సూచ్యము (సూచించు దగినది) దృశ్యము
(చూచుదగినది) అనినందు ద్వివిధవిభాగము చేయవలయు.
(సూచించుట = పర్యాయముగా దెలియజేయుట

౪౫. అందు నీరసం బనుచితంబు సూచ్యంబు

ఆకథయందు రసహీనమును అనుచితమునైనది సూచించు
దగినది.

౪౬. తదితరంబు దృశ్యంబు

సరసమైన తక్కినకథయంతయు ఇంకయునవియు గంభీరము
అయినవియునైన సరసభావములచేత విశదముగా చూచుదగినది.

౪౭. సూచ్యమర్థోపక్షేపకములయిన విష్కంభ
చూళికాంకాస్యాంకావతార ప్రవేశములై దింటి
చేరు బ్రతిపాదించనగు.

సూచ్యమయినకథ విషయబోధకము అయిన విష్కంభము,
చూళిక, అంకాస్యము, అంకావతారము, ప్రవేశకము అనెడి
మయిదు మార్గములచేత దెలుపుదగినది.

౪౮. మధ్యమపాత్ర ప్రయోజిత వృత్తవర్తిష్య
మాణ కథాంశముల దెలుపుటకై పార్థము
విష్కంభము

మధ్యమ పాత్రములచేతఁ జెలుపబడెడి జరిగినవియు జరగఁ
జొచ్చినవియునైన కథావయవములను క్షాణికము చేయునట్టి
నగు పార్థము విష్కంభము అనఁబడును.

౪౯. అది పాత్ర భేదము వలన శుద్ధము సంకీర్ణమని
ద్వివిధము.

అవిష్కంభము ఒకటియేని రెండేని మధ్యమ పాత్రములచే
నడపఁబడునదియగు నేని శుద్ధమనియు, మధ్యమ పాత్రములయు
అధమ పాత్రములయు చేకవేత నొక్కట నడపఁబడునది యగు
నేని సంకీర్ణమనియు రెండువిధములగును (శేషలసంస్కృతభాష
గలది శుద్ధము సుస్కృత ప్రాకృతభాషలు కలసినది సంకీర్ణము
(మిశ్రము) అనఁబడునని కొందఱు అది సుస్కృతశాటకము
లకే గ్రాహ్యము)

౫౦. యవనికాంతరితపాత్రములచే నగునర్థ సూచ
నము చూచిక.

తెలుమఱుగుననుండు పాత్రములచేతఁ జేయఁబడెడి యర్థ
సూచనము (విషయమును తెలుపుట) చూచిక యనఁబడును.

ఉ. ఉత్తరరామచరిత్రమునందు — రెండవయంకము
మొదట నేమధ్యమునందు (తెలుమఱుగున) తపోధనురాలియొక్క
మంచిరాక కలిగెను. అనఁగానే తపోధనురాలు ప్రవేశించు
చున్నది ఇందు నేమధ్యపాత్రమయిన (తెరుమఱుగున నుండు
పాత్రమైన) వాసులికచేత తపోధనురాలైన ఆశ్రేయిరాక
నూచింపఁబడెను.

వీరచరిత్రమునందు నాలవయంకము మొదట చేపట్టఁజూపఁడు (తెనుఁజును) 'పీనైమానికురారా మంగళములను' నడుపుదురుగాక, నడుపుదురుగాక, కృకాక్తుని శిష్యుఁడను బూజ్యుఁడు నైన కాలికమునీశ్వరుఁడు సర్వోత్కృష్టుడై వర్తించుచున్నాఁడు. సూర్యవంశ మిప్పుడు లోకమునందు జయశీలులైన రాజాజగలదియయ్యెను. రాజాలక్ష్మను పగవఱదయిన పరశురాముని గెలిచి లోకమున కధయమిచ్చెడి వ్రతమును బూనినవాఁడును లోకమునకు కరణ చోరుఁడనినవాఁడును సూర్యవంశమునకుఁ జంద్రుఁడు నైన శ్రీరాముఁడు సర్వోత్కృష్టుడై వర్తించుగాక." ఇందు నేపథ్యపాత్రములయిన దేవతలు రామునిచేత పరశురాముఁడు గెలువఁబడెను. అటు యొక్క సూచనము చేయుటవలన ఇది చూచి యయ్యెను.

౫౧. అంకాంతపాత్రములచేపగు సుత్రరాంకార్థ సూచన మంకాస్యము.

ఒకయంకము తుదనుండు పాత్రములచేత దానిమీది యంకముయొక్క యర్థము సూచించఁబడుట - అనఁగా తొలుతటి యంకము తుదకు ఉన్న పాత్రములే యందెడఁగిన యర్థమును మీదియంకముయొక్క ప్రారంభము నందుఁ దెలియఁజేయుట అంకాస్యము అనఁబడును.

ఉ. వీరచరిత్రమునందలి రెండవయంకము తుదిని—నుమలి క్రొండు ప్రవేశించి, పూజ్యులయిన వసిష్ఠ నిక్వామిక్రులు పరశురాములతోఁగూడిన మిమ్ము విలివెదరు. వారు, ఆపెద్దలెక్కడ

నున్నారు. నుమంత్తుడు, మహారాజులైన దశరథుని నొద్ద. వారు, జారియివ్వము చొప్పున నక్కడనే వచ్చెదము. “అని యిట్లు విషయము ముగియఁకుండగా, అంతట వసిష్ఠ విశ్వామిత్ర భరతు కాములు వచ్చి కూర్చుండిరి.” అనునది తొలుకటియంకము కడపటనే ప్రవేశించిన నుమంత్తపాత్రముచేత శతానంద జాతుల కథానిషయమెడ తెలుటను మీదటి యంకము మొదట మూలములగుటవలన ఇదియంకాస్యమయ్యెను.

౧౨. అంకాంత పాత్రము తదంకార్థ సంబంధము చేతనే చేయును త్రరాంకార్థ సూచన మం కావతారము.

ఒక యంకము ముగియఁకయందుండు పాత్రము ఆ యంకము నందలి యర్థసంబంధము చేతనే ప్రవేశము విష్కంభము మొదలగునవి లేక మీది యంకము మొదట నారంభించెడి కథా మూలము అంకావతారము అనఁబడును. ఇందు పూర్వాంక పాత్రములకే యను ప్రవేశమగుటవల్ల యుత్తరాంక పాత్ర మూలమేదు

ఉ. మాళవికాగ్నిమిత్రమునందలి మొదటి యంకము తుదిని—విదూషకుడు, దీనిచేతనే యిద్దఱును రాజిగారి కేతుక చూచు నింటికిఁ బోయి సంగీతోద్యరణములను కేసికొని యందుండి దూతను పంపిరి. అట్లు కాని కక్షమున మద్దల మ్రోతయే వీనిని లేచుగలదు.” అని మొదలుపెట్టి, మద్దల మ్రోతవినిపింపుట ఎల్లపాత్రములును ప్రథమాంకమునందు వెదలిపోయినవే

వచ్చుట యొక్కతోఁగిక ద్వితీయాంకము మొదట వారంభించి నయ్యెను. ఇందు ప్రథమాంకము యొక్క యర్థ సంబంధము తెదకయే ద్వితీయాంకము యొక్క ప్రారంభము అగుటవలన ఇతి యంకావతార మయ్యెను.

౫౩. విష్కంభమువలెననుదాత్తోక్తిచే నీచపాత్ర ప్రయోజితమగు నంకద్వయ సంబంధ సూచనము ప్రవేశకము.

విష్కంభమువలెనే నీచములయిన మాటలచేత నీచ పాత్రములచే రెండంకముల నడిమికథాసంబంధము కలుగుటకు ప్రవేశకము అనుబడును. ఇది ప్రథమాంకమునందుఁ బ్రవర్తించుకూడదు.

౫౪. వీనిచే సూచ్యమును సూచించి దృశ్యము నంకములం జూపనగు.

ఈ చెప్పబడిన విష్కంభాదులచేత సూచ్యమైన కథను సూచనచేసి దృశ్యమయిన కథను అంకములచే గవంబరుట వలయును.

౫౫. నాట్య ధర్మముంబట్టి వస్తువు మరలఁ ద్రివిధంబగు.

నాట్యధ్వభావము ననుసరించి యాకథ మరల మూడు విధములుగా భాగింపబడునని యర్థము.

౫౬. అది సర్వశ్రావ్యము నియతశ్రావ్య మశ్రావ్య మనంబడు.

ఆ త్రివిధ విభాగము సర్వశ్రావ్యము (అందఱు వివదగినది.)
నియతశ్రావ్యము (కొందఱే వివదగినది.) అశ్రావ్యము (ఎవ్వరును
వివదగనిది) అని చెప్పబడును.

గీ२. సర్వశ్రావ్యము ప్రకాశ మశ్రావ్యము స్వగత
మనంబడు

సర్వశ్రావ్యము ప్రకాశమనియు అశ్రావ్యము స్వగత
మనియుఁ జెప్పబడును.

గీ३. అన్యంబు జనాంతికాపవారిత భేదంబు వలన
ద్వివిధంబు.

మఱి యొకటి యగు నియత శ్రావ్యము జనాంతికము, అప
వారితము, అని రెండు భేదములు గలది యగు.

గీ४. త్రిపతాక హస్తముచే నిలరులు వినకుండ మాటు
చేసి యొండొరుల బిలుచు కొని రహస్యముగా
నడపెడు కథ జనాంతికము.

(త్రిపతాక హస్తము తొటవస్త్రేలు మంచి చూపుడు వ్రేలి
యొడట సూర్పి యుంగరపు వ్రేలిని మంచి తక్కిన వ్రేళ్లు జూచి
బట్టిన హస్తము.

ఓం. ఒకని ప్రక్కకు దిరిగి వానితో రహస్యముగా
జెప్పట యపవారితము.

అ. నాట్యధర్మ ప్రసంగము వలన నాకాళ భాషితమును
ఇతరు నిరూపించుట.

౬౧. ఏమిచెప్పిన విత్యాది ప్రశ్నములేక యొకని
చేత జెప్పబడినదయ్యుఁ దనంత బాత్రము విను
బలుకఁబడునది యేదోయది యాకాశ భాషితము.

౬౨. అన్యంబులు ప్రథమకల్పాది నాట్యధర్తంబులు
కొన్నియుదాహృతంబు లయ్యవి నామ మాలా
ప్రసిద్ధంబులు.

ఈ చెప్పబడినవి గాక మఱికొన్ని ప్రథమకల్పము మొదలగు
నాట్యధర్తములు చెప్పబడియున్నవి అవి పేళ్లవరుసచేతనే
ప్రసిద్ధము లయినవి. మఱియు నవి భరత సంబంధముయినవి కాక
కొన్ని దేశభాషలయందే వాడఁబడుచు నాట్యధర్తత్వము లేని
వగుట వలన వానికీట లక్షణము చెప్పక విరమింప నయ్యెను.

ఈ కాస్త్రమునం దీ చెప్పబడిన వస్తుభేద వమదాయము
రామాయణాదులను బృహత్కథను జూచి తెలిసికొని పిమ్మట
నాయకుని యొక్కయు రసము యొక్కయు రీతికిఁ దగినట్లు
యుక్తములయిన నుంచి మాటలనుకూర్చి చిత్రమైన యొకకథను
రచియింపవలసినది అట్లు రచియించిన వానియందు బృహత్కథ
మూలముగాఁ గలది ముద్రారాక్షసము, రామాయణము మూల
ముగాఁగలది వీరచరితము మొదలగునవి.

ఇది పూర్వభాగము.

దశరూపక సంగ్రహము

ఉత్తర భాగము

అ. నాటకాదులయందలి వస్తునేత్య రసములయొక్క యుపయోగమిందుఁ జెప్పబడుచున్నది. అందు ప్రకరణము మొదలగు రూపకములకుఁ బ్రకృతియు, తఱచుగా రసపరిగ్రహము గలదియు, చెప్పబడిన లక్షణము లన్నియుఁ గలదియు నగుటవలన నాటకము నందలి యుపయోగము తొలఁతఁ జెప్పబడును. నాటకము చెప్పబడిన రూపకధర్మము లన్నియుఁ గలదగుట వలననే కొన్ని ధర్మములు లేనివైన తక్కిన రూపకములకుఁ బ్రకృతి యయ్యెను.

౧. సూత్రధారుడు పూర్వరంగముఁ గావించి వెడలుదును నటుడు ప్రవేశించి యట్లు కావ్యమును స్థాపింప నగు.

నాటకమునందు మొట్టమొదట సూత్రధారుడు వచ్చి పూర్వరంగమును గావించిపోగా వారికంటె నితరుడైన నటుడు వచ్చి వానివలెనే వైష్ణవస్థానకాదులచేతఁ గావ్యార్థమును స్థాపింపవలయును. కావ్యార్థమును స్థాపించుటవలన వాడు స్థానముడు అనఁబడును. పూర్వరంగముఁ తొలఁత నభిమతను రంజింపఁ జేయు క్రియ-అనఁగా రంగమునందు సూత్రధారుడు ప్రవే

శింది చేయుచేపతా ప్రార్థనము మొదలగునది. ఇది విశాయక తాళము అనియఁ జెప్పబడును.

కావ్యమును స్థాపించుట=కావ్యము యొక్క విషయమును సూచనచేయుట వైష్ణవస్థానకము = ఎడయెడముగా అడుగులు వేయుచు నర్తించుట స్థానకాదులు అనుటచేత తాండవము మొదలగు రాద్రస్థానకములును గ్రాహ్యములు.)

౨. స్థాపకుండు దివ్య మర్త్యోభయ వస్తువుల సూచించు నెడలఁ దద్రూపకుండగు.

స్థాపకుడైన నటుడు వస్తువు (కథాకరీరము) దివ్యము (దేవ బంబంధమయినది) అగునేని దివ్యుడును (దేవతా స్వరూపుడును) వస్తువు మర్త్యము (మనుష్యబంబంధ మయినది) అగునేని మర్త్య (మనుష్య) స్వరూపుడును, వస్తువు, మిశ్రము. (దివ్యమర్త్యముల కూడి కలది) అగునేని దివ్యమర్త్య పురుషులలో నెవఁడే నొకని స్వరూపము గలవాడునై కావ్యార్థమును సూచింపవలయును.

3. సూచ్యంబు వస్తు బీజ ముఖ ముఖపాత్రములం దేదే నొండగు.

కావ్యార్థ సూచన చేయునెడ వస్తువు బీజము, ముఖము, పాత్రము వీనియందు దేనినీ నొకటిని సూచన చేయనగునని యర్థము.

ఉ. (వస్తువునకు) ఉదాత్త రాఘవమునందు. —రాముడు తండ్రి యాజ్ఞను తొడందనువలె కలకు భరించి యదనిఁ తోయెను. ఆరాముని కలని భక్తిచేత భరకుండు కన తల్లితోడ

రాజ్యమును విడిచెను. అరాముని నాశ్రయించి సుగ్రీవుడును విభీషణుడును సర్వోత్కృష్టమయిన సంపదను జొందిరి. క్రతామనుచేత మిక్కిలి గర్వించియున్న రావణుడు మొదలుగాఁ గల శత్రువులెల్లవారును రామునిచేతఁ జంకుబడిరి.

(బీజమునకు) రత్నావలియందు — “అనకూల మయిన దైవము ద్వీపాంతరము నుండియేని సముద్రము నడుమనుండి యేని దిక్కులకడలనుండియేని కోరిన పదార్థమును కిఘ్రిముగఁ దెచ్చి చేర్చును.

(పాత్రమునకు) కాకున్తలమునందు — “నీవు పొడిన మనోహరమైన రాగముచేత రాజయిన దుష్యంతుడు పడిగలజింక చేతనువలె బలాత్కారముగా హరింపబడితిని.” (ఇక్కడ హరింపబడుట అనఁగా ఆకర్షింపబడుట.

౪. ఇట్లు మధురములును గావ్యార్థసూచకములు నైన శ్లోకములచే రంగము నలంకరించి యేదేనొక ఋతువు గారణము జేసికొని భారతీవృత్తి నాశ్రయింపనగు.

ఇట్లు స్థావరములు చెవికింపుగా నుండెడి కావ్యార్థమును పర్యా యముగాఁ దెలియఁజేయు శ్లోకములచేత (పద్యములచేత రంగము నలంకరించి, అనఁగా రంగమునందుఁ గూడియుండెడి జన సమూహమును అభిముఖముగాఁ జేసికొని యేదేనొక ఋతువును గారణముగాఁ జేసికొని ‘క్రాంతకూటమియందు కాలవిశంబు

సోద్యక త్వరపడుచున్నదయ్యెను నహజమయిన పిస్సచేత వెనుకకు
మరల్పబడుచు దన చెలికత్తెలు మొదలగు వారి మాటలచేత
నుముఖురాలై మేనుగగుర్పొడవగా ఎదుటనున్న వరుని జూచి
జింకి వచ్చుచున్న వరునిచే గొంగలింబబడిన పార్వతీదేవి మిక్తు
నేలుగాక." ఇత్యాద్యర్థముగల పద్యములచే భారతీవృత్తి నాశ్ర
యింపవలెను.

గీ. నటాశ్రయమైన సంస్కృత ప్రాయ వాగ్వాన్వి
పారము భారతీవృత్తి.

నటుడు ఆశ్రయముగా గల (నటునిచే జరపబడునట్టి
సంస్కృతపదములు తఱచుగాఁ గూర్పబడిన మాటలాడుట భారతీ
వృత్తి అనబడును.

౬. ప్రరోచనావీధి ప్రహసనా ముఖములు దాని కంగ
ములు.

ఆభారతీవృత్తికి ప్రరోచన వీధి ప్రహసనము అముఖము
అని నామగు అంగములు అగును

౭. ప్రశంసవలని యున్ముఖకరణము ప్రరోచన.

ప్రశంస అనగా ప్రస్తుత విషయమును క్లాపించి చెప్పుట.
దానిచేత వినువారిని అభిముఖులనుగాఁ జేసికొనుట ప్రరోచన
అనబడును.

ఉ రత్నావళి యందు— శ్రీహర్షుడు నేర్పరి యైనవని
ఈ పద్య గుణముం గ్రహింపబడినది. పత్నరాజా యొక్కచరిత్ర
మీను దునోహరమయినది. మే మన్ననో నాట్యమునందు సమరు.

లము. తఱిప్పఁబడిన ప్రతివిషయమును కోరిన కోరికలను బొందు
టకుఁ జోటయ్యున్నది. శాఖాగ్యాలి కయమువలన ఇప్పుడిందు
జత కూడిన తఱిప్పి గుణములను మనయిచ్చము పెరఁపేర్చునను
విషయమునఁ జెప్పవలసినదేమి గలదు.” అనుటచేత నిందు ప్రస్తు
తములయిన పత్సరాశా కథయు వానిని రచించిన శ్రీహర్ష
దేవుఁడును నభిషులను నటుఁడును ప్రశంసించుటకు వలన ఇది
ప్రశోచన.

అ. ప్రసంగవశము వలన మీఁదఁ జెప్పఁబోవు వీధియొక్క
అంగములు అముఖాంగములుగా నిటఁ జెప్పఁబడును.

౮. సూత్రధారుఁడు ప్రస్తుతాక్షేపియైన చిత్రోక్తిచే
స్వకార్యమును నటి, మారిష, విదూషకులలో
నెవరినే నొకరినిగూర్చి చెప్పట యాముఖము.

(సూత్రధారుఁడు - నాట్యమును నడుపువారిలో ముఖ్యుఁడు.
వానికి నహాయుఁడు నటుఁడు. నటి = నాట్యమాడునట్టి స్త్రీ
పాత్రము. అటాడునట్టి యాడుది విదూషకుఁడు = ఎవ్వఁడును
చరిహనపు మాటలాడుట మొదలగు వానిచే సంతోష పెట్టునట్టి
నాయక సచివుఁడు; ప్రస్తుతాక్షేపి = ప్రకృతార్థమును గుఱించిన
ప్రశ్నములు గలది—ఆపుడు జరగఁబోవు కార్యమును శూర్చి
అదియేమి ఇదియేమి అనుప్రశ్నములు చేయుటకు నవకాశము
గలది. చిత్రోక్తి=వింతయైన మాట. ఇందు సూత్రధారుఁడు
భావుఁడు అనియు, నటుఁడు మారిషుఁడు అనియు వ్యవహరింపఁ
బడుదురు. సూత్రధారుఁడు ప్రకృతార్థమును గుఱించిన ప్రశ్న

మొలకు నాన్పదమయిన వింతమాటలతో నటిమారిండు, విదూషకుడు, ఈముగ్ధురిలో నెవరి నేనొకరిని గూర్చి మాటలాడుట అముఖము అవలభునని యర్థము. ఈయాముఖము ప్రస్తావనయే వియ్యం తెప్పడును.

౯. కథోద్భాత ప్రవృత్తక ప్రయోగాతిశయములు దీని కంగములు. మఱియు వీధ్యంగములు సంగములగు.

ఈ యాముఖమునకు కథోద్భాతము ప్రవృత్తకము, ప్రయోగాతిశయము, అనునవి యంగములగు. ఇవిగాక వీధికి అంగములయిన ఉద్భాత్యకము మొదలగునవియు దీనికి అంగములగునని యర్థము.

౧౦. స్వేతి వృత్తమునకు బోలిన వాక్యమేని వాక్యార్థమేని సూత్రధారుడు చెప్పిన దాని గ్రహించి పాత్రము ప్రవేశించుట కథోద్భాతము.

సూత్రధారుడు తాను నడకులోపు కథకుడైన వాక్యములైనను అట్టి వాక్యముయొక్క అర్థములైనను చెప్పగా అచెప్పిన దానిని గ్రహించి పాత్రము రంగమునందు ప్రవేశించుట కథోద్భాతము.

ఉ. (వాక్యమును గ్రహించి ప్రవేశించుటకు) రత్నావళి యందు యోగంధరాయణుడు .. శిఖ్రముగఁ దెచ్చి యొన. గూర్చును. (చూ. దీక్షము నుదాహరణము) వాక్యార్థములకు

గ్రహించి ప్రవేశించుటకు వేణీసంహారమునందు. — 'భీమ
 సేనుడు బావారాణి నిప్పును ఆర్చువారయిన పాండురాజు కొడు
 కులు బావారిని జంపి కృష్ణనితోఁగూడి సంతోషించుదురు గాక
 నెత్తుటిచేత నలంకరింపబడిన వారును గాయములు తగిలిన దేహ
 ములుగల వారునైన భృతరాష్ట్రుని కొడుకులు (పరలోకమునందు)
 నెమ్మది నొందినవారగుదురుగాక (అర్థమును గ్రహించి ప్రవే
 శించుటకు) వేణీ సంహారమునందు — భీమసేనుడు లక్క
 యంట నిప్పుపెట్టియు విహిన్నమును పెట్టియు మాప్రాణములను,
 సభాప్రవేశముచేసి, మా ధనమును, అపహరింపబడిన వారును
 మాభార్యకట్టుకోకను తలవెండ్రుకలను, ఊడలాగినవారు నైన
 భృతరాష్ట్రుని కొడుకులు సేను బ్రతికియుండఁగా నెమ్మది నొందిన
 వారగుదురుగాక" పైయుదాహరణములలో మొదటి దాని
 యందు వాక్యమును రెండవ దానియందు వాక్యార్థములను
 మూడవ దానియందు అర్థమును గ్రహించి పాత్రము ప్రవే
 శించుటవలన ఇది కథోద్ఘాతమయ్యెను.

౧౧. ప్రవృత్త కాలగుణ వర్ణనముచేతఁ దెలుపబడు
 పాత్రప్రవేశము ప్రవృత్తకము.

(ప్రవృత్త కాలగుణ వర్ణనము = జరుగుచున్న కాలమునకుఁ
 తోలిన గుణములను వర్ణించుట.)

ఉ. ఉదాత్తరాఘవమునందు — 'ఎల్ల చుట్టములను
 తోషించు వాఁడయిన రాముడు కత్తిని ధరించి మిక్కిటమయిన
 తమోగుణమును తొంది యధికుఁడయిన యమునివలె భీయ

మనము బుట్టించెడి రావణుని నటికి చంపినట్లు, మంకెన పుష్పలు విందుకొనగా చండు వెన్నెలను దాల్చి మనోహరమైన శరత్కాలము మిక్కుటమైన చీకటిని తొంది భయమును పుట్టించెడి వాళ కాలమును దొలగించి వెలుగుచున్నది.” ఇందు నిర్దేశించబడిన రాముడు జరుగుచున్న శరత్కాలమునకుఁ బోలిన గుణములచే వర్ణించబడుటవలన పాత్రప్రవేశమగుట బట్టి యిది ప్రవృత్త కము.

౧౨. ఇదిగో వీడు అనెడి సూత్రధారుని ప్రయోగమువలన నగు పాత్రప్రవేశము ప్రయోగాగతి శయము.

సూత్రధారుడు పాత్రము నుద్దేశించి ‘యిదిగో వీడు’ అని చెప్పుచుండఁగా రంగమునందు పాత్రము ప్రవేశించుట ప్రయోగాగతి శయము.

ఉ. “ఇదిగో ఈరాక్షస దుష్టునినివరె” అని కాకుంకలము నందు పాత్రప్రవేశము అగుటవలన ప్రయోగాగతిశయము నెఱుంగునది.

౧౩. ఉద్ఘాత్య కావలిత ప్రపంచ త్రిగతఫలవాక్యే శ్యధిబలగండావస్థండితనాచికానత్పరిలాపవ్యావృత్తమృదవము లని వీధ్యంగములు పదు మూడు.

౧౪. అనోన్య సమాలాప ముద్ఘాత్యకము.

ఓకరితో నొకరు మాటలాడుట యుద్ధాత్మకము అనఁబడును.
 ౧౫. అది సూధార్థ పదపర్యాయ మాలారూపము.
 ప్రశ్నోత్తర మాలారూపమని ద్వివిధము.

(సూధార్థ పదపర్యాయ మాల = అర్థము స్పష్టముగాఁ జెలి
 యని పదములను వాని పర్యాయపదములను సూర్పిన వరుస,
 ప్రశ్నోత్తర మాల = అడుగుటయు బదులు చెప్పటయుఁగాఁ
 సూర్పబడిన పదములవరుస.)

ఉ. (సూధార్థ పదపర్యాయ మాలారూపమునకు) విక్ర
 మార్వకీయమునందు - విదూషకుడు, 'చెలికాడా నిన్నుఁ
 బీదించునట్టి కామము అనునది యేమిటిది పురుషుడా స్త్రీయా?
 రాజా, మిత్రుడా మనసునందుఁ బుట్టినదియు స్వాధీనము
 కానిదియు నైసుఖములయందే వర్తించునట్టి స్నేహము యొక్క
 మనోజ్ఞమగు మార్గము కామము అనఁబడును' విదూషకుడు,
 ఇట్లును నేను తెలిసికొన్నవాడనుగాను, రాజా మిత్రమా అది
 మనసునఁ బుట్టినది.' విదూషకుడు, 'ఎవడు మనసున దేనిని
 గోరునో అది యంతయు కామమేనా' రాజా, అవును. విదూష
 కుడు. 'అట్లయినఁ జెలిసికొంటిని నేను వంట సాలయందు భోజన
 మును గోరుచున్నాను.' ఇందు రాజా చెప్పిన మాటలన్నియు
 విదూషకునికి స్పష్టముగా అర్థముతెలియని వయ్యెను. కనుక ఇది
 సూధార్థ పదపర్యాయ మాలారూపమయిన యుద్ధాత్మకము.
 (ప్రశ్నోత్తర మాలారూపమునకు) పాండవానందమునందు—
 "గుణవంతులకు క్లాషింపఁబడినదియేది ? ఓర్పు విది కరిభవము!

తనకులమువారిచే కేయలుడివది. వీరి దుఃఖము! పరులశాస్త్ర
యించుట లోకమునందు క్లాషించుదగినవాడెవడు! అశ్ర
యించుటవాడు. మృత్యువేది! వ్యయము. వ్యయములేని
వారెవరు! ఎవరిచేత కత్తువులు జయించబడుదురో వారు. ఇది
యెవరిచేత జరియబడును? విరాటునిపట్టణమునందు మణుగు
పడియున్న పాండవులచేత ఇందు కడవెళ్లవరుసగా ప్రశ్నో
త్తరములు కూర్చుంటెను. కనుక ఇది ప్రశ్నోత్తరమాలాయా.
మయిన యుద్ధాత్మకము.

౧౬. కార్యసిద్ధి యవలగితము.

౧౭. అయ్యది ఏకత్ర సమావేశమువలన వ్యత్ర
కార్యసిద్ధి ప్రస్తుతమునకు వ్యత్ర కార్యసిద్ధియని
ద్వివిధము.

ఆ యవలగితము ఒకట గూడిన యిది, వేరొకట సిద్ధి ఒక
యి యొక్క ప్రసక్తిచేత (సంబంధముచేత) ప్రకృతమైన యిది
సిద్ధి అని రెండు విధములగును.

ఉ (మొదటి దానికి) ఉత్తర రామచరిత్రము నందు —
గర్భిణియయిన సీతయొక్క అడవి యందు విహరింపవలెననెడి
కోరికతో సంబంధించిన విడుదలు యనెడియిది జనాభవాదము
నందలి యాదరమువలన సిద్ధి (నెఱవేఱుట) అయ్యెను. (రెండవ
దానికి) భరితరామమునందు — రాముడు లక్ష్మణ తండ్రిలేని
యయోధ్యను కొరకాలను. ఇక్కడనే దిగి యిటు పోయెదను.
ఎవడో పాదుకలకైదుట జడలును అక్షమాలయు వింకామరను

కాల్చి సింహానమమునకు దిగువ విలిచి వెలుగుచున్నాడు”
అనుటవలన తండ్రిలేమి యొక్క సంబంధమువలన ప్రకృతమైన
భరతదర్శన కార్యము సిద్ధించెను.

౧౮. హాస్యకృద సద్భూత మిథస్తోఽత్ర ముప్రసంచము.

నవ్వును బుట్టించునదియు అయోగ్యమయినదియు నగు
నొండొరుల పొగడుకొలు ప్రసంచము అనఁబడును.

ఉ. కర్పూరమంజరి యందు:—భైరవానందుడు, “బాల
విధవయేని కోపముగల దుష్టస్త్రీయేని దీక్షితుని భార్యయేని మాకు
అన్ని సాక్షికముగాఁ జెండ్లాడిన పెండ్లాడుగును. మేము త్రాగునది
మద్యము తినునది జూంసము, భోజనముచేయునది భిక్షన్నము.
మండుకొనెడి పానుపు తోలుతునక. ఇట్టి మాకులధర్మము ఎవరికి
రమ్యము గాదు.” ఇందు ఋషి ధర్మపత్నియగుట మొదలగునవి
యయోగ్యవిషయములు, తమకులధర్మము రమ్యమగుట పొగడు
కొలు అని తెలియవగు.

౧౯. శ్రుతి సామ్యమువలని యనేకార్థ యోజనము
త్రిగతము.

వినికి యొక్కసాంఘికనుబట్టి యనేకవిషయముల నూహించుట
త్రిగతము అనఁబడును. (ఇది పూర్వరంగమువందు నటాది త్రిత
యము మాటలగు) (నటాది త్రితయమునటుడు, నటి, విదూష
కుడు అను నీమొగ్గురు.

ఉ. విక్రమార్వశీయమందు — ఇది పూజేనె త్రాగి మత్తు
నొన్న తు మైదల రొద. ఇది భీరమయిన కోయిలల కూత. ఇది

జేవగణములచే నవంశబడెడి శైలాసమునందెల్ల యెడలఁ గాదు
 తున్ను క్షుర స్త్రీల పాటలయొక్క యవ్యక్తమధురభవని” ఇందు
 భవనినిచే పోలికనుబట్టి తున్నెదలయు, కోయిలలయు, క్షురస్త్రీల
 పాటలయు, భవనులుగా మాహింకుబడియెను. (ఇది పూర్వ
 రంగాంగమును ప్రస్తావనాంగమునగు.)

౨౦. ప్రియములను బోలిన యప్రియములచే నాస
 గొలిపి వంచించుట ఫలము.

ప్రియవాక్యములవలె జోడునట్టి యప్రియ వాక్యములచేత
 అకపుట్టింది మోసపుచ్చుట ఫలము అనఁబడును

ఉ. వేణీసంకారము నందు.—భీమార్జునులు—‘పీజనులా కా!
 జాదవు నెడి మోసమునకు కర్తయు లక్కయిల్లుకాల్చినవాడును,
 గర్వముగలవాడును, దుక్కాసకుడు మొదలగు నాణగురుతోడఁ
 బుట్టువులకు అన్నయు, కర్డునీ మిక్రుడును, ద్రౌపదికలపెండ్లు
 కలకు కయఁటనుకాఁదీయఁ జాలినవాడును నైన యెవని
 పాండవులు దాసులొ ఆరాజయిన దుర్యోధనుడు ఎక్కడ
 నున్నాడో తెవ్వఁడు. నేను అయనకు కాదగోరి వచ్చితిని.”
 ఇందు దుర్యోధనుని దోషములైన యప్రియములు వానిపాఠ
 కుమును దెలిపెడి ప్రియవాక్యములవలె బలఁబడెను.

౨౧. ఫలనవినివ ర్తనము వాక్సేరి.

పొదఁ దొబడిన ఫలముయొక్క మార్పు వాక్సేరియనఁ
 బడును.

ఉ. ఉత్తరరాశుచరిత్రమునందు— వాసంతి, “నాకు నీవే ప్రాణము, నారెండవహృదయము నీవే, నాశస్త్రులకు వెళ్ళిలనీవే, నాదేహమునందమృతమునీవే,” అనునివి మొదలు అయిన ప్రియ వాక్యముల నేకములచేత విమితైరియనిచిన్నదాని ననువర్తించి దానినే, వారివారీ ఇత నవతలిమాటయేల అనుటచేత నీతను అడవికి బంకులోపుచు రాముడు అమెనుగూర్చిపలికిన ప్రియవాక్యములు అప్రియములుగా మార్పబడెను.

౨౨. ఉక్తి ప్రత్యుక్తులు రెంచిమూటివలనను వాక్కేలి యగును.

పంచనను దలిపెడి రెండుమూడు ఉత్తరప్రత్యుత్తరముల వలనను [అడుగుటయు చెప్పుటయునుగా నాడెడి రెండుమూడు మాటలవలనను] వాక్కేళియగునని యర్థము.

ఉ. రత్నావళియందు.— విదూషకుడు పీనుడనికా ఈ తర్పరిని శిక్షింపుము. మదనిక, పీయ అడియానగలవాడా ఇది తర్పరికాదు. ద్విపదీఖండము. విదూషకుడు. అట్లయిన నీఖండములచేత మడుములుచేయబడునా! మదనిక కాదు ఇది చదును జడుచున్నది.” ఇది మొదలయిన ఉక్తిప్రత్యుక్తులు మదనికా విదూషకులకు జరుగుటవలన వాక్కేళి.

౨౩. స్పర్థవలని యన్యోన్య వాక్యాధిక్యోక్తి యధిబలము.

పోటిచేత ఒకరిని మించి యొకరాడెడి హెచ్చుమాటలు అధిబలము అనబడును.

ఉ. కేసీసుంకరమునందు—అర్జునుడు— ‘ఎవనియందు
మోక్షాదుకులు నొకలకృత్యులను గెలుచుననెడి యాశమంచుకొని
యొండితో, ఎవనిగర్వముచేత లోకము తృణమువలెనే అవమా
నింపబడెనో, అట్టికర్మని యుద్ధరంగమునందుఁ జంపినపాండు
రాజాకొడుకులలో నడిమివాడైన యర్జునుడు తల్లిదండ్రులను
మిమ్ము మ్రొక్కుచున్నాఁడు.” అని మొదలుపెట్టునెడ దుర్యోధ
ధనుడు భీమునితో ఓరీ గేను నీవలెపాగడుకొని బ్రజలు
పలుకువాడనుగాను మఱియేమియును, నా గదచేత బగుల్పఁ
బడిన తొమ్మునందలి యెముకల సంధులు పదలుటచేత భయమును
ఋష్టించుచు పెద్దనిద్దురవోయిన నిన్ను కిన్నుముగానే నీచుట్ట
ములు చూడఁగలరు” అనుట తుదగా ముగిసిన భీమదుర్యోధుల
పరస్పరము పొగడుకొనుటకు దెలిపెడి హెచ్చుమాటలవలన
ఇది యథిలము.

అర. త్వరతోడి ప్రస్తుతసంబంధి విభిన్నార్థవచనము
గండము.

తత్తరపాటుతోఁగూడిన ప్రకృతవిషయమునకు సంబంధించి
ఇతరవిషయమైనమాట గండము అనఁబడును.

ఉ. ఉత్తరరామచరిత్రమునందు.— రాముడు ‘ఇది ఇంటి
లానిలక్షి. ఇది కన్నులకు అమృతపువ్వు. దీని యాసోకుడు
దేహమునందుఁ బూయుటచే మంచిగంధపుద్రవము. ఈ
బాహువు పట్టివేరుపఱచెల్లనై పెడకుండెడి ముత్యాలపేరు.
ఇట్టి దీని సంబంధమైనది యేని యనవచ్చునుగాను. ఎడఁబాటు

జిడియే యసహ్యము.” ద్వారపాలకుడు (ప్రవేశించి)
 ‘స్వామీ వచ్చినాడు. రాముడు— ఓరీ యెవడు. ద్వార
 పాలకుడు— దేవరవారిదగ్గఱనుండు పరిచారకుడు దుర్ముఖుడు”
 అనుటచేత ప్రస్తుతవిషయమైన సీతావిరహమునకు సంబంధించు
 ద్వారపాలకునిరాశయు పరిచారకునిరాశయుఁ జెప్పఁబడెను కనుక
 గండము.

౨౫. రసోక్తమున కన్యధావ్యాఖ్య యవస్థించెను.

శృంగారాదిరసము లోఁచునట్లు చెప్పఁబడినమాటకు వేఱు
 విధముగా నర్థము చేయుట అవస్థించితము అనఁబడును.

ఉ. భరితరామమునందు.— సీత! అబ్బీ తెల్లవాఱిగదా మీ
 రిద్దఱును అయోధ్యకుఁ బోవలసినది! అట్లయిన రాజు విషయ
 ములో మ్రొక్కదగినవాడు. లవుఁడు, అమ్మా మేమేమి రాజు
 ననుసరించి ప్రియకువారము కావలెనా! సీత, కుమారా ఆయన
 మీకు తండ్రికాదా! లవుఁడు మాకు రఘుకుమారియే తండ్రి!
 సీత (బంకుతో) నాయనా మీకేకాదు నకు వృథామిడివి.”
 ఇందు రఘుకుమారియే తండ్రియనునెడ వేఱుగా అర్థముచేయు
 బడెను.

౨౬. అపహాస సహిత నిగూఢార్థ ప్రహేళిక నాళిక.

దేహము అదురుగా నవ్వెడి నవ్వుతోఁగూడినదియు మఱు
 వైన యర్థముగఁబదియునగు వాక్యము నాళిక యనఁబడును.

ఉ. ముద్రారాక్షసమునందు.— చారుడు, “ఓయి బ్రాహ్మ
 ణుడా పోవలెను. మీయే పాథ్యాయునికే గొన్ని తెలియును.

తూపండివారికిని గొన్నచివయకులు తెలియును” శిష్యుడు
 “నీవేమి మా ఉపాధ్యాయుల సర్వజ్ఞత్వమును అపహరింప
 గోరుచున్నావు” చారుడు, మీయుపాధ్యాయుడు సర్వము
 తెలిసినవాడైనయెడల చంద్రుడు ఎవనికి అనిష్టఁడో తెలిసి
 కొనును. శిష్యుడు, ఇది తెలియుటచేత బ్రయోజనమేమి” అని
 యారంభించుటయందు చాణక్యుడు చంద్రగుప్తుని విరోధు
 లెవరో తెలుసుకొనునని చారుడు చెప్పినయర్థమును గ్రహించెను.
 ఇందు చాణక్యుని కేగాని ఇతరులకుఁ దెలియనియర్థముగలవాక్యము
 చారునిచేత తెప్పబడెను గనుక ఇది నాశిక.

౨౭. అసంబద్ధకథాప్రాయమైన మాటల కూటువ య
 సత్ప్రలాపము.

పరస్పరసంబంధములేక కథనలే తెప్పబడునట్టిమాటల నము
 దాయము అసత్ప్రలాపము అనఁబడును. ఇట్లు చెప్పటచేత
 సంబంధవృత్తిమనెడి వాక్యదోషము గ్రాహ్యము కాదు సంబం
 ధములేమి యేమిభాగముగాగల క్రొవ్వి దేహము తెలియనివాఁడు
 పిచ్చివాడు, ఖటినిర్ద మొవలగువారియర్థము లేనిమాటలు ఇటు
 గ్రాహ్యములు.

ఉ. వాసుకినోటిని నెలత్రులవరకుఁ జీలదీసి యెడుచేత చిత్ర
 వర్ణముగల మొలకకుండలబట్టి ప్రేలితో ఒకటికూడుతోఁబ్బిని
 యేడు అణచి సంఖ్యాక్రమము లేక యొంచునట్టి కుమారస్వామి
 యొక్క ఖటితనమునందలి పచ్చిరానిమాటలు మీకు నేలువర్ణిల్లు
 తేయుగాక.

“ఓహంసా శాస్త్రియురాలివడక నీచే నపహరింబబడెను
దానినిమ్ము, అపహరింబబడినవస్తువుయొక్క యంశమెవనివద్ద
నందునో వాడే దానివంకయు నియ్యదగినవాడు,

పర్వతములు శాచే దినబడెను. అగ్నితో స్నానముచేసితిని
అకాశమును త్రాగుదును. హరిహర హిరణ్యగర్భులు శాశిండు
కులు కనుక నేనాడెదను.”

ఈయుదాహరణములందు పరస్పరసంబంధములేక యర్థము
లేనిమాటలు కథవలె చెప్పబడెను. కనుక ఇది యసప్రతిపాదము.
౨౦. అన్యార్థముతోడి హాస్యలోభకరవచనము వ్యా
హరము.

ప్రకృతార్థమునకంటె నితరమైనయర్థముతోఁగూడిన నవ్వు
తాటగా నాడెడి మోసపుమాట వ్యాహరము అనఁబడును.

ఉ. మాళవికాగ్నిమిత్రమునందు. — లాభ్యప్రయోగమయిన
పిచ్చుట మాళవిక బయటలోవుచుండగా, విదూషకుడు “నీవు
లోగుఱుచు. క్రమమయిన యుపదేశముకుపోంది పిచ్చుట నీవు
లావు. అనియుపక్రమింపగా, గణదాసుడు, అయ్యా నీకు
జోచిన క్రమభేదమేదో చెప్పుము. విదూషకుడు ప్రధమ
ప్రయోగమునందు బ్రావృణాపూజనదలపిస్తాది. అది యామె
ముఠాచేసి అనఁగా మాళవిక నవ్వెను.” ఇందు నాయకునికి ప్రియ
నాయికయొక్క దర్శనమును ఒడఁగూర్చు నవ్వలాటగా వేఱర్థ
ముతో వంకించునట్టిమాటను విదూషకుడుచెప్పెను.

౨౧. దోషగుణములు గుణదోషములగునేని మృద
వము.

దోషము గుణముగాను గుణముదోషముగాను, గ్రహించుట
మృదవము అనబడును.

ఉ. కాకున్దలమునందు. — మెదడు మెదరుటవలనఁ గడుపు
మన్నగిరి లేలికై దేహములేచి వరుగెత్తుటకుఁ దగినదగుచున్నది.
వెఱుపును కోపమును జొందిన మృగముగలదైన మనోవికారము
తెలియఁబడుచున్నది కనుక వేటయొకవ్యసనము అనుటయలభ్యము
ఇట్టి విరోధము ఇంక నేది? అనుటచేత నప్తవ్యసనములలో నొక
టుయిన వేట దోషమయ్యును గుణముగా గ్రహించుటదెను —
“ఎప్పుడును మనసునకు సుఖములేక ఆనందవిధములయిన యా
యాసములవలని కలఁతపాటును నిద్రలేమియుఁగలిగి నమృతాని
దైన ప్రభుత్వమునునమ్మి జమేచ్చగల యారాజు జీవించు
చున్నాఁడు అనుటచేత రాజునకు ముఖ్యగుణమయిన రాజ్యము
దోషముగా గ్రహించుటదెను — మంచినదపడియు భువతయం
దాసక్తియు ఎల్లయొడలను జనులవలని యపవాదమునకు వెఱచు
టయుఁగల నత్పురుషులు బహునిర్బంధముగలిగి దుఃఖముతో
జీవించుచున్నారు. కాస్త్రజన్యభాసము లేనివాఁడును, మంచి
నెప్పురలకు గలతనొందనివాఁడును ఇదివరి ఇదివరికాదు అను
తెలివిలేనివాఁడునయిన పామరుఁడు కృతార్థుఁడై వర్తిల్లు
చున్నాఁడు. అనుటచేత నత్పురుషగుణము నెడ దుఃఖజీవిత్వ
దోషమును పామరజనదోషమునెడ భన్యత్వగుణమును గ్రహించు
టదెను.

ఇది ప్రస్తావనాంగములు.

30. సూత్రధారుడు వీననన్యతమంబున నర్థపాత్రం
బుల నాక్షేపించి ప్రస్తావనాంతంబున నిర్గమింప
నగు.

సాటకమునందు సూత్రధారుడు మీదఁ జెప్పఁబడిన ప్రస్తావ
నాంగములయం దేదేనొక దానిచేత కావ్యార్థమును పాత్రమును
అక్షరపూర్వకముగ నూచించి ప్రస్తావనయమునతోడనే వెడలి
పోవలెను.

31. పదంపడి వస్తువు విస్తరింపందగు.

అట్లు ప్రస్తావనఁగావించి సూత్రధారుడు వెడలిపోయిన
కిష్టుట కథాకరీరము జరుగుటచేవలయును.

32. ఇందభిగమ్యగుణయుక్తుండు ప్రతాపవంతుండు
కీర్తికాముం డధికోత్సాహుండు వేదోక్తదర్శ
పరిపాలకుండు నరపాలకుండు ధీరోదాత్తుండు
నాయకుండగు.

ఈసాటకమునందు పొందఁదగిన గుణములలోఁగూడినవా
డును శోకలమునలని లేజన్మగలవాడును కీర్తిని శోరువాడును
అధికమైన పూనికగలవాడును వేదమునందుఁ జెప్పఁబడిన ధర్మము
లనుగాపాడువాడును ధీరోదాత్తనాయకుండునగు రాజా కథా
నాయకుడు కావలయు.

33. ఆతఁడు ప్రఖ్యాతవంశరాజుర్నియేని దివ్యుండేని
గావలయు.

అనాయకుడు ప్రసిద్ధమయిన వంశమునందుబుట్టిన రాజు
ముప్పైయైనను దివ్య(దేవతాళి) పురుషుడైనను గావలయు.

38. ఇందిలవృత్తం ప్రఖ్యాతం బాధికారికంబు విని
యోజ్యంబు.

ఈసాటకమునందు ప్రసిద్ధములయిన రామాయగాదిగ్రంథ
ములనుండి గ్రహించుటదీనదియు ఫలవర్జ్యంతము అధికారిచేతఁ
గాని అధికారముచేతఁగాని పొందింపదగినదియునైన కథాశరీ
రము వినియోగింపదగును

39. నాయకరసంబుల కించుక యచుచింతంబు విరు
ద్ధంబు.

అయ్యది త్యాజ్యంబే నన్యంబేనగు.

నాయకునకుఁగాని రసమునకుఁగాని దిగియుండఁగి యాకథా
శరీరము సాటకమునకు పరిపడదుగనుక అది విడువదగినది.
అట్లుకానికుక్షమున వేణువిధముగా మార్చదగినది అగును.

ఉ. ఉదాత్తరాఘవమునందు రాముడువారిని వంచనచే
ఱుపెనను విషయము విడిచిపెట్టబడెను. మనశీరచరితమునందు
వారి రావణునివలన మైత్రీచేత రామునిజువవచ్చి ఆయువచేతఁ
జంతుబడినట్లు మార్చి చెప్పబడెను.

3౬. ఇట్లాద్యంతములు నిశ్చయించి తొలుత నైదు
విధముల విభజించి పదమూ దద్విభాగంబులతోడ
సంధిపంచకంబు విభాగింపనుగు.

ఈమీదఁ జెప్పిన చొప్పున ననుచితమైన రసవిరోధమును దొలగించుటచేత పరిశుద్ధముగాఁ జేయఁబడినకథయొక్క తుద యొదకృతు నిర్ణయించి, తొలుత, మాచనీయ దర్శనీయ భేదములచే విభాగించిన యావిభాగములవలన ప్రయోజనములకుఁదగినట్లు వీఱబొందుపతాకా ప్రకరీకార్యలక్షణములనెడి అర్థప్రకృతుల యొదవస్థలకు ననుగుణముగా అయిదువిధముల విభాగింపవలెను. అటుపిమ్మట ప్రతిభాగముయొక్కయు పుండ్రెండు పదు మూడు పదునాలుగులైన యంగసంఘలయొక్కయు, సంఘలయొక్కయు విభాగముచేయవలయును.

32. ఆచతుష్పవ్యంగములు యథాలాభాంగములతోఁ బ్రాసంగికేతి స్మృతమున సంధియగు ప్రకరీతివృత్తముం బ్రధానేతివృత్తముతోడఁ గూర్చునగు.

మీదఁ జెప్పఁబడిన పంచసంఘలయొక్క యణువదిసాలుగు అంగములను దొరికినన్ని యంగములతోడ ప్రాసంగిక కథాశరీరమును, ఒకటి రెండు మూడు నాలుగు సంఘలచే దక్కువబడిన పతాకయనెడి కథాశరీరమును, ప్రధానకథకు విరోధములేకుండ దానియంగములను పూర్ణములైన సంఘలులేని ప్రకరియనెడి కథాశరీరమును ప్రధానమయిన కథాశరీరముతోడఁ గూర్చువలయును.

33. ఇట్టి యీ విభాగమునం దొలుతఁ గార్యము వలన విష్కంభమేని యంకమేని కావింపనగు.

(ఇటు కార్యయుక్తియనగా కోరుదాని పదలిచేయువస్తు-
విస్తరము (కథను బెంచిబెప్పట)చేత కథ వీరసమగ్రము గనుక
కోరుబడినదానిఁ బలిసి మిగతను విష్కంభముచేతఁ జూపవలయు
అట్లుచేయు నెడల కథ మొదటినుండి వరసమయి యుండును. దాని
వలన అముఖాక్షేపమునకు అక్రమమైన యంశముముందే
యేర్పడునుఅనుట) ఇట్టికార్యయుక్తివలన వీరిభాగమునందు
మొదట విష్కంభముచుగాని అంశముచుగాని చేయవలెనని
యర్థము.

3౯. చిందువ్యాప్తి పురస్కృతమును నానావిధార్థసం-
విధాన రసాశ్రయమయిన ప్రత్యక్ష నేతృచరిత-
మంగము.

అనాంతరదీప్తమైన చిందుత్థయొక్క పాండిక ముందుగలదై
య నేకవిధములయిన ప్రయోజనములచేరికవలనకృంగారాది-
రసమునకుఁ జోటయి ప్రత్యక్షమయిన ధీరోదాత్తాదిసాయక
చరిత్రము అంశము అనఁబడును. (అంశము = ఒడిపంటిదని
యర్థము)

౪౦. ఇందు ననుభావవిభావస్థాయిభావవ్యభిచారి
భావములచేతఁ బరస్పరవ్యతిరేకములయిన యం-
గుల పోషణంబు కర్తవ్యంబు.

ఈయంశమునందు ఒండొంటింగఁగి వేలుపరుపరాని యను-
భావ విభావస్థాయిభావ వ్యభిచారిభావములచేత అంగులు అనఁ-
గా అవి యంశములుగాగల రసస్థాయిభావములయొక్క పోష

అనుకర్షక చేయఁదగినది. భావము = అనుటవర్తించునట్టివిషయములకు నాన్పదమయిన మనోవికారముయొక్క ప్రకాశము. అనుభావము = భావముయొక్క చక్కనితోఁపిక. విభావము = రసముయొక్క పుట్టుకకుఁ గారణము స్థాయిభావము = స్వస్వరూపముచేదక వర్తించునట్టి రత్నాదిభావము. వ్యభిచారిభావము = రతి మొదలయిన స్థాయిభావములకు అభిముఖమయి సంచరించు భావము. ఇటు సంచరించుట యనఁగా సముద్రముయొక్క అలలవలె రసమునందు ఉప్పొంగుచు నణఁగుచు వర్తించుట.

రగ రసాలిశయవ స్త్వలంకార లక్షణంబులంబట్టి వస్తు రసంబులు దూరవిచ్ఛిత్తి తిరోధానంబులం బొందఁబోలదు.

పర్థనాదులచే రసమును అతిశయిల్లఁజేయుటవలన కథాసంబంధము ఎడఁబడిపోఁకూడదు. కథయొక్కసంధులు అంగములు ఉపమాద్యలంకారములు మొదలగు లక్షణములచేత కథయందు రసమితోఁచక పోఁకూడదు అనగా కథాసంబంధమును రసమునొప్పవ్వముగాఁ జోఁచుచుండవలయునని యర్థము.

ర. వీరశృంగారములలో నేదేనొక రసమంగీకరింప నగు.

నాటకమునందు వీరరసము శృంగారరసము ఈరెంటిలో నేదైన నొకరసము ముఖ్యముగా గ్రహింపదగును.

ర. 3. అన్యములన్నియుఁ దదంగములందద్భుతంబు నిర్వహణంబు ననంగంబగు.

ఇతరములైన కరుణమొదలగు రసములు ప్రధానరసమునకు అంగములుగా గ్రహించుదగును. అందుకు అద్భుతరసము నిర్వహణమునందే గ్రాహ్యము

౪౪. దూరాభ్యాదులు ప్రత్యక్షనిర్దేశ్యంబులు కావు.

దూరమార్గప్రయాణము వధము యుద్ధము రాజ్యము దేశము మొదలగువాని యుపద్రవము ముట్టడి భోజనము స్నానము నురతము గంధపువ్వుల వస్త్రదుకహరించుట మొదలగునవి దూరాభ్యాదులు. వీనిని అంశమువలనఁ బ్రత్యక్షముగా జూచుదగదు. అనుగా ప్రవేశకాదులవలన నూచింపవలయునని యర్థము.

౪౫. అధికారివధము త్యాజ్యమావశ్యకంబు త్యాజ్యంబుకాదు.

అధికారియైన నాయకునిచంపుట ప్రవేశకాదులవలనఁ గూడ నూచింపరాదు. దేవపితృకార్యాదులు అవశ్యకంబులగు నెడల ఒకానొకప్పుడు నూచింపకపోదునూచదు. నూచింపనే జూచింపవలయునని భావము.

౪౬. ఏకాహచరితంబేకార్థమాసన్న నాయకంబు త్రిచతురపాత్రకంబుకంబు.

ఒకదినము వడకుదనిన కథగలదియు ఒకప్రయోజనముగలదియు నమీపించిన నాయకుండుగలదియు బహుపాత్రములులేక మూడు శాలుగుపాత్రములయొక్క ప్రవేశముగలదియు అంశమగును.

౪౭. అంకాంతంబున సర్వపాత్రనిర్గమంబు కార్యంబు.

అట్టి యాకము తుదిని ప్లపాత్రములును తప్పక నిర్గమింపవలయు. అనగా రంగమునుండి వెడలిపోవలయు.

౪౮. పతాకాస్థానకయు క్తంబులు బీజవదంతంబులు.

ప్రవేశాది పురస్కృతంబులును గానంకంబులు కర్తవ్యంబులు.

అంకములు పతాకాస్థానకముతోఁగూడినవియు విందుబీజములు తుదలయందుఁగలవియును ప్రవేశము మొదలగునవి ముందుఁగలవియునుగాఁ గావించుదగినవి.

౪౯. నాటకము పంచాకమవరము దళాంకము వరము.

ఈమీఁదఁ జెప్పఁబడిన లక్షణములు గలనాటకము తక్కువ పక్షము అయిదంకములును హేచ్ఛపక్షము పదియంకములు గలవియునగు. అనగా నాటకము అయిదంకములకుఁ దక్కువ పడకయు అయిదింటిమీఁదఁ బదియంకములకు మించకయునుండు నట్లు రచింపవలయు. మూడునాలుగంకములతో రచియింపఁ గూడదు. అట్లే పదునొకండు పంద్రెండంకములతోను రచియింపఁగూడదు. అని తాత్పర్యము. ఆ ఇతరభేదముల వేఱు పాటు తెలియుటకై ఇటనాటికాస్వరూపమును తెలియఁజేయఁ బడుచున్నది.

౫౦. అయ్యది స్త్రీపాత్ర బహుళంబు లలితనాయకంబు.

శృంగారవంతంబు చతురంశ పరిమితంబు నాటికి
యగు.

ఆ నాటకము స్త్రీపాత్రములు తఱుచుగాగలదియు ధీరులలి
తుండు (మన్మథభీతియు, భోగానందము సౌందర్యమునుగలిగి
మానినీవత్సరదైవనాయకుడు) నాయకుఁడుగా గలదియు,
కేవలశృంగారరసముగలదియు నాలుగంశములుగలదియు నగు నేది
నాటికయనబడు. [అయిదంశములు గలదియు నాటికయగునని
రత్నావళి నాటకమును నాటికయని కొందఱు వాడెదరు.]

౧౬. స్త్రీప్రాయచతురంకాదిభేదకంబయ్యు నేకద్వి
త్యంకపాత్రాదిభేదంబుచేతను బహుభేదకంబగు.

ఇది నాటికయనెడి స్త్రీసమాఖ్యనొందుటవలన దీనియందు
స్త్రీప్రధానత్వ ముచితము. అట్లు తఱుచుగా స్త్రీప్రధాన్యమును
నాలుగంశములే యుండవలయుటయు ననుభేదముమాత్రము
కలిగియుండుటగాక ఒకటియైదుమూడు అంశములయందుపాత్ర
ములు యొదలగుననిభేదముచేతను నాటకమునకంటె బహు
భేదములుగలది నాటికయగు.

౧౭. అందు రాజవంశజాతయు గంభీరయు మానిని
యు జ్యేష్ఠయునగు ప్రగల్భ దేవియగు.

రాజవంశమునందు బుట్టినదియు ముఖికారాదులచే అభి
ప్రాయము బయలుపఱుపనిదియు, కోపస్వభావముగలదియు
జ్యేష్ఠయు (నాయకునిదైన యధికప్రీతిః పాత్రరాంతు)

ప్రగల్భయు (నిండినయాకునముచే మనలుతు మున్నభవ్యాపార
 పారంగతయై వర్తించునది) అగు నాయొక రాణియును.

౫౩. నేతృసంగమంబు గవ్వంబువలనం దద్యశకగు.

ఆరాణి కథిసురాలయిన మఱియొకకన్యకకుఁ గవ్వమువలన
 నాయకునితోడి కూడికయగును

ఈ రత్నావళియుండు రాణియైన వాసవదత్తకు అధీశురాలై
 యున్న సాగరికకు బహుకవ్వములుపడినమీఁదట వత్సరాజుతోడి
 కూడిక యయ్యెను

౫౪. ప్రాప్త్యయుఁ బ్రధాననాయకను బోలినదియు
 దివ్యయు నతిమనోహరయునగు ముగ్ధకాండగు.

అట్లు నాయకునిఁ బొందెడి నాయొకయుఁ ప్రధాననాయక
 పరిణే రాజవంశమునందుఁ బుట్టినదియు గంభీరయు సామాన్య
 రాలుగానిదియు మిక్కిలియందగతైయునైన ముగ్ధక వలయును.
 (ముగ్ధ = పుట్టుచున్నయాకునముగలదియు మున్నభవ్యాపారము
 తొనగువానియందు నేర్పులేనిదియు నైన నాయొక)

౫౫. అది యంతఃపురాదిసంబంధమువలన నాయకుని
 సమీపించినదియు శ్రుతిదర్శనాదులచేత నాయకు
 నికి నుత్తరోత్తరము నవీనానురాగమును బెంచు
 నదియునగు నేనియు నేత దేవీత్రాసశంకింతుడై
 వర్తించు.

అముగ్ధయైననాయొక యంతఃపురమునందలి సంగీతము మొద
 అగువానిసంబంధమువలన సమీపించునదియు నప్పుడప్పుడు వినుట

తొలుతు మొదలగువానిచే నాయకునికి శ్రాత్రయనురాగమును
మీదమీదఁ బెరుగఁ జేయఁవదియైననను నాయకుఁడు రాణి
వలసి భయముచేత వానిఁ జేరకయే యుండును.

౫౬. నాటిక కైశికశ్యాంకచతుష్టయాంకయుక్తంబయ్యెను.

నాటిక ప్రతియంకమునందును సూర్యుఁబడిన కైశికశ్యాంకములు
నాలుగింటితోడకు సూచింపఁబడెను.

౫౭. సుకుమారపదమధురార్థలలితబంధశృంగారకు
ణారసములు కైశికశ్యాంకంబులు.

మిక్కిలి మృదువైనపదములు, ఇంతైనయర్థము నుకతైన
మూర్ఖు, శృంగారకరుణారసముల కలిపి అనునీనాలుగును కైశిక
వృత్తికి అంగములు ఈనాలుగంగములును నాలుగంగముల
యందుఁ బొందుపడవలయు.

ఇంక ప్రకరణ ప్రకారము

౫౮. ప్రకరణంబున నితివృత్తములౌద్యంబు లోక
సంశ్రయంబగు.

ప్రకరణమునందు లోకానువర్తనమే ఆశ్రయముగాఁ గల
కల్పితమయినకక చెప్పఁబడవలయును.

౫౯. నేత యమాత్యవిప్రవణిజులలో నొక్కఁడు
ధర్మకామార్థతత్పరుం డపాయంపితుండు దీర
శాంతుండు కాదగు.

అందు నాయకుడు మంత్రి బ్రాహ్మణుడు మహిషాసురుడు (కర్తకుడు) ఈమొగ్గులలో నెవ్వడయిన నొకడొకావలయు. వాడు భర్త కామములయల దాన క్రిగలవాడును అపాయములు [ఇడుములు] కలుగుటచేత కార్యసిద్ధిసొందగలవాడును నైవ ధీరకాంతుడు గావలయు (ధీరకాంతుడు = చక్కదనమును పరిశుద్ధతయు వివేకమును ఆభిమానమును తిన్నదనముగల్గ బ్రాహ్మణుని సంకములందుఁ బుట్టిన నాయకుడు).

౬౦. సంధిప్రవేశక రసాదికము నాటకవిద్వాన్యము.

ముఖము మొదలగు సంధులును ప్రవేశముమొదలగు కథానూతనచేయఁపూర్ణములును రసములలోనుగాగల తక్కినవిషయములును నాటకమున కెట్లా అట్లే దీనిని గ్రహించుదనినది.

౬౧. నాయిక కులస్త్రీయేని గణికయేని యుభయలేని కాదగు.

ప్రకరణమునందు నాయిక కులస్త్రీ (ఇల్లాలు)గాని వధూయోగ్యురాలయిన వేశ్యగాని కులస్త్రీ వేశ్య రిరువురునుగాని కావచ్చును.

౬౨. కులస్త్రీ యాభ్యంతర బాహ్య యని ద్వివిధయగు.

ప్రకరణమునందు నాయికగా గ్రహించుదనిన కులస్త్రీ ఆభ్యంతర [కులభర్త మునకు పెలికానిది] బాహ్య [కులభర్త మునకుపెలికొనది] అని రెండువిధములుగలది యగును.

౬౩. వారింబోలివదియ వేశ్యయు నగు.

కులస్త్రీ యాభ్యంతరయగు నేని యాభ్యంతరమ బోలివదియు
బాహ్యయగు నేని బాహ్యమబోలివదియు వేశ్యయగునని యర్థము.
(వేశ్య-వేశము అయినగా బోగముదానికిచ్చు ధనము-అదిగలది.)

౬౪. ఏతన్నాయికా భేదంబువలన బ్రకరణంబు త్రివి
భంబు.

ఈతొప్పటికే నాయకల భేదమునుబట్టి ప్రకరణము మూడు
విధములు గలదియగును.

౬౫. అందు సంకీర్ణంబు ధూర్తసంకులంబు.

కులస్త్రీయును వేశ్యయునైన యిరువురునాయకలుగల ప్రక
రణము సంకీర్ణము అనఁబడును. అట్టి సంకీర్ణప్రకరణము మఠ
ము కాదరులు మొదలగు ఆయోగ్యులచేత గలది యగును.

(కులస్త్రీయే నాయకగాగల ప్రకరణము పుష్పదూషితకము
వేశ్యయే నాయకగాగలది తురంగదత్తము. సంకీర్ణము మృచ్ఛ
కటిక.)

ఇక భాణప్రకారము

౬౬. ఎందు స్వానుభూతమేని పరకృతమేనగు ధూర్త
చరితము నాయకునిచే వర్ణింపబడునో యది
భాణము.

(స్వానుభూతము = తనకనుభవమయినది - తనచేతనేతయ
బడినది. పరకృతము = ఇతరుల చేతనేతయబడినది. ధూర్తచరి

తము = దొంగ కాదరిమొదలగు వారిచరిత్రము. వర్ణించుట =
 క్లాపించి చెప్పుట, భారతీవృత్తిప్రధానముగాఁగలదియగుటవలన
 ఇదిభాణము అనుపేరుగలది ఆయెను.)

౬౭. ఇందు నేర్పరియుఁ బండితుఁడునైన విటుఁ
 డొక్కఁడు నాయకుఁడు (స్పష్టము.)

౬౮. ఆకాశభాషితములచేత సంబోధనోక్తి ప్రత్యు
 క్తులు నడవంబడు.

ఒకనియొక్క పిలిచియగుట బదులుచెప్పుట అనునదిలేక అది
 యెట్లు ఇదియెట్లు అనెడికంకలచేత గ్రహించునది ఆకాశభాషి
 తములచే నడవ బదునని యర్థము.

౬౯. వీరశృంగారములిందు శౌర్యసాభాగ్యసంస్తవం
 బులచే సూచితంబులు.

ఈభాణమునందు వీరరసమును శృంగారరసమును కూరత్వ
 మును (మగతనమును) సుభగత్వమును (అందమును) పొగడుట
 చేత సూచించుదగునని అని యర్థము.

౭౦. ఈయది తఱచుభారతీవృత్తికల్పితవస్తుకం వేకాం
 కంబునగు.

ఈభాణము నెడిరూపకము తఱచుగా భారతీవృత్తిగలిగిన
 దియు కవికల్పితమయిన కథగలదియుఁకలయంకముతో ముగి
 యునదియు నగును.

20. సాంగంబులు ముఖనిర్వహణసంధులు లాస్యాం
గంబులు పది యిందు బ్రవర్తిల్లు.

అంగములలోఁ గూడిన ముఖనిర్వహణముల నెడి మొదటిదియు
కడపటిదియునైన కెందుసంధులును లాస్యాంగములు పదియును
ఇందుఁ గలవని యర్థము.

21. గేయము పదము స్థితము పాత్యమాసీనము
పుష్పగండిక ప్రచ్ఛేదకము త్రిశూధము పైంధ
వము ద్విశూధము తమోత్తమక ముక్తప్రత్యు
క్తమనునీపదియు లాస్యాంగములు.

ఇంక ప్రహసనప్రకారము

23. తద్వత్ప్రహసంబు శుద్ధవైకృతసంకర భేదంబు
వలనం ద్రివిధంబు.

ప్రహసనము మోదఁ జెప్పఁబడిన భాణమువలె పస్తుత్త(కథా
శరీరము) సంధులు వానియంగములు లాస్యాంగములును గలదై
శుద్ధము నైకృతము సంకరము అనుభేదమువలన మూడువిధములై
యుండును.

24. అందు శుద్ధంబు పాపండ్ విప్రప్రభృతిచేట చేటి
విటసంకులంబును హాస్యవచోన్విత వేషభాషా
చేష్టితంబును నగు.

అమూడు విధములయందున్న శుద్ధము కాదులు మోదలలో
గాగల కా ప్తికులు మిక్కిలి మధురములైనవిగాని.. కాళి

హృత్ముచేత నొకరి ననుసరించి బ్రదుకువారుగాని అయిత
ప్రవృత్తులు మొదలగువారు బుద్ధివాండ్లు బుద్ధితైలు బుద్ధిగతు
నముచేయువారు నిందుకొనియుండునదియు ఎకతాళిమాట
అతోఁగూఁపి వేషము భాషలు (మాటలు) వ్యాపారములును
గలదియు నగును.

౭౫. కాముకాది వచోవేషులయిన పండకంచుకి
తాపసాదుల ప్రవర్తనములుగలది వైకృతము.

కాముకాదులు = విటుపురుషులు వేగులవాండ్లు కలారులు
మొదలగువారు, వచోవేషులు = వాక్కులును వేషములును
గలవారు. పండకంచుకి తాపసాదులు = నపునకులు అంత
పురపుకావలివారు, తనస్సుచేయువారు మునలివారు మొదలగు
జనులు. వీరవర్తనములు గలది యేదో అది వైకృతమైన ప్రహ
సనము. ఇందు తాపసాదివేష వికృతులు గలుగుటచే నిది వైకృత
మయ్యెను.

౭౬. ధూర్తసంకులంబు వీధీసంకరంబు సంకీర్ణంబు.

ధూర్తసంకులము = దొంగ కాదరి మొదలగువారి మాటలు
గలది. అట్టిదానితోడ వీధ్యంగములైన యుద్ధాత్మకాదులు
గలయునెడ సంకీర్ణమగు ప్రహసనము.

౭౭. రసంబు పద్విధంబగు హాస్యంబు.

ప్రహసనమునందు స్త్రీతము హాసితము విహాసితము ప్రహ
సితము అకహాసితము విహాసితము అనునవిభాషములచేత అటు
విధములైన హాస్యమే ఇండు శర్తిల్లునని యర్థము.

ఈ డిను ప్రకారము

౧౪౩. డినుంబు ప్రఖ్యాతవస్తుకంబు.

డినుము నాటకమునది రామాయణాదిగ్రంథములందుఁ బ్రసిద్ధమయిన కథాకరీరము కలదియగు.

౨౪. కైశికి తక్కదక్కిన వృత్తులిందు గ్రాహ్యంబులు.

ఈ డినుమునందు కైశివృత్తి వర్తింపఁగూడదు. అది తప్పుఁ దక్కిన భారత్యాదివృత్తులిందు గ్రహింపఁదగినవి.

౨౫. అత్యంతముద్ధతులు దేవగంధర్వ యక్షరాక్షస మహారగ భూతప్రేత పిశాచాదులు పది యా ద్విరు నాయకులు.

మిక్కిలి నిక్కుగలవారైన దేవతలు గంధర్వులు యక్షులు రాక్షసులు మహారగులు భూతములు ప్రేతములు పిశాచులు మొదలగువారు మదియాలుగదు నాయకులగుదురు (డిను మంఘలే యని డినుధాతువునకు నముదాయమర్థము గనుక నాయక సమూహావ్యాపారాశ్రయత్వమువలన డినుమును పేరు దీనికి గలిగెను.

౨౬. హాస్యశృంగారేతరము లాటరసములు రౌద్ర ప్రధానకంబులు.

ఈ డినుమునందు హాస్యము శృంగారము తక్కదక్కిన వీరము రౌద్రము బీభత్సము అద్భుతము కరుణ భయానకము అను నొండుపదులును వర్తించును అందు న్యాయము ముఖ్య ముగాఁగల రౌద్రరసము ప్రధానము.

౮౨. మాయేంద్రకాలసంగ్రామక్రోధోద్భావితచేష్టిత
చంద్రసూర్యోపరాగంబులనుభావంబులై వర్తిల్లు.

రాద్రరథము ప్రధానముగాగల యారథములకు మాయ
(కపట, ఇంద్రకాలము (కనుకట్టువిద్య) సంగ్రామము (యోధము.)
క్రోధము (కోపము) ఉద్భావితచేష్టితము (మిక్కిలిధీనునొందిన
వాని వ్యాపారము) చంద్రసూర్యోపరాగములు చంద్రగ్రహణ
ములు అనుభావములై డినుమునందు వర్తిల్లును.

౮౩. విమర్శేతర సాంగ సంధి చతుష్టయంబు చతు
రంకయుక్తంబు డినుంబగు.

ఈ డినుము విమర్శయుతవృత్తి దక్కినయంగములతోడి ముఖ
ప్రతిముఖగర్భ నిర్వహణసంధుఁడు నాలుగంకములును గలది
యయి వర్తిల్లును.

౮౪. శేషంబు ప్రస్తావనాదికంబు నాటకవద్దాహ్యంబు.

మిగిలిన అనగా నిందుచెప్పుటదని ప్రస్తావనమొదలగునది
నాటకమునందువలె దీనియందును గ్రహించుదనినది (ఇది త్రిపుర
దాహమునందు బ్రహ్మచేతఁ గల్పించుటదని లక్షణము. కనుక
త్రిపురదహనకక డినుమున పేరు జెప్పుటదెనుక. ఇట్లు ధీరతముని
చేతకు స్వయముగా త్రిపురదాహానివృత్తమునకు తుల్యత్వము
చూపుటదెనుక.)

ఇంక వ్యాయోగ ప్రకారము

౮౫. వ్యాయోగంబు ప్రఖ్యాతేతివృత్తోద్ధతనాయ
కాశ్రయంబు.

వ్యాయోగమునది యాహుత్యము ప్రఖ్యాతము (ఇతిహాసప్రసి
ద్ధము) అయినకథాశరీరముగలదియు ప్రసిద్ధుడయిన ధీరోద్ధ
తుడు వాయుతుడుగా గలదియునగు.

౮౬. గర్భవిమర్శేతరంబులు సంధులు డిమవద్ర సంబు
లునగు.

ఇందు గర్భవిమర్శసంధులకక్కఱ దక్కినసంధులు మూడు
డిమవద్రనందువలె వీరకాద్రవీభత్సాద్భుత కరుణాభయాహార
ములును వర్తియను (ఇందు కైలివృత్తి వర్తింపను.)

౮౭. అస్త్రీనిమిత్తక సంగ్రామంబు పరుశురాము విజ
యంబుంబోలె నగు.

పరుశురాముని గెలుపువలె నిందు స్త్రీనిమిత్తము కాని
యృద్ధము ప్రవర్తింను అనగా తనకంద్రీని జంపుటవలని
కోపముచేత పరుశురాముడు కార్తవీర్జునుని జంపివ యృద్ధము
వలె స్త్రీ నిమిత్తముచేసికొన్నదికాని కోపమువలననగు యృద్ధము
ఈవ్యాయోగమునందు జరుగునని యర్థము.

౮౮. అనేకజనకర్మకం పేకాహఃపరితం పేకాంశందీ
యది యగు.

ఇదియనేకజనులచేరి యొకకాదుచేయునట్టి వ్యాపారములు
గలదియు ఒకయంకముతో ముగియునదియు నగును (అనేక
జనులకూడిగలది గమనీ దీనికి వ్యాయోగముని పేరు కలిగెను.)
(విగతస్పృహ.)

ఇంక సమవకారప్రకారము

౮౯. ప్రఖ్యాతదేవాసురవస్తుకంబు సమవకారంబు.

సమవకారమనెడి రూపము ఇతిహాసాద్విప్రసిద్ధమైనదియు
దేవతలసంబంధమును అనురులసంబంధమునైనదియునగు కథా
శరీరము గలది

౯౦. ఇందు దేవాసురాదులు ధీరోదాత్తులు పన్నిద్దఱు
నాయకులగుదురు.

ఈసమవకారమునందు దేవతలు అనురులు మొదలగువారు
పన్నిద్దఱు ధీరోదాత్తనాయకులు నాయకులగుదురు.

౯౧. ఫలంబనోన్యన్యంబు భిన్నంబు.

ఇందలి ప్రయోజనము ఆపన్నిద్దఱు నాయకులకును పరస్పరము
వేరువేరుగానగును. అవగా నముద్రరుధినిమునందు విష్ణువు
మొదలగువారికి లక్షి మొదలగుఫలములు వేరువేరుగా సిద్ధించి
నట్లు వేరువేరుగా సిద్ధించునని యర్థము.

౯౨. విమర్శేతరంబులు సంధులగు.

విమర్శ సంధితక్కు దక్కిన సంధులు నాలుగుడు దీనికి
అగును.

౯౩. అంగభూతసర్వసంబు వీరంబు ప్రధానంబు
వృత్తులు కై శికితరంబులు.

శృంగారాది రుచులన్నియును అంగములుగాఁగలవీరము
ప్రధానరమగును కై శికితక్కు దక్కినవృత్తులఁగలియుండును

౯౪. త్రికపటత్రివిద్రవత్రిశృంగారవంతంబంక త్రయంబగు.

మూడుకపటములును మూడుపలాయనములును మూడు శృంగారములును గలిగిన మూడంకములు దీనికే గలిగియుండును. (స్వభావముచేతను దైవముచేతను శక్రువుచేతను జేయఁబడినది క్రమముగా మూడుకపటములు. అట్లే పట్టణపుముట్టడి యుద్ధము అగ్నిధియము వీనిచేసగునని మూడు పలాయనములు. అట్లే ధర్మము అర్థము కామము అను నీమూటిచేత సగునని మూడు శృంగారములు ఇవి క్రమముగా ప్రతియంకమునందును ఒక్కొక్కటి కాఁదగినవి.)

౯౫. ప్రథమాంకంబు ద్వాదశనాళికావంతంబితరంబులు చతుర్ద్విదనాళికావంతంబులు.

ఇందు మొదటియంకము పండ్రెండునాళికలకాలము నడపఁ దగిన కథగలదియు రెండవయంకము నాలుగునాళికలకాలము నడపఁదగిన కథగలదియు మూడవయంకము రెండునాళికలకాలము నడపఁదగిన కథగలదియు కావలయును నాళికలననగా రెండుగడియల కాలము

౯౬. ప్రహసనంబుంబోలె వీర్యంగంబులునిండు యథాలాభంబుగ గ్రాహ్యంబులు.

ప్రహసనమునందెట్లా అట్లు దీనియందును యథోచితముగా వీధియొక్క అంకములు గ్రహింపఁదగినవి.

౯౭. సాంగంబాముఖంబు నాటకవత్కర్తవ్యంబు.

అంగములతోఁగూడిన యాముఖము (ప్రస్తావన) నాటకము పఠనము యీనమవకారమునందును జేయఁదగినది.

ఇంక వీధి ప్రకారము

వీధియనుగా మార్గము. ఇటు పరుసతప్పనియంగములకూర్పు గలదియని యర్థము.

౯౮. వీధియులే పద్మవస్తుకంబు ధీరోద్ధతనాయకంబు నగు.

ఈవీధియనెడి రూపము కవికల్పితకథాశరీరమును ధీరోద్ధత నాయకుఁడును గలదియగు.

౯౯. భాణంబునకుం బోలే సాంగసంధ్యకంబులుం గై శిశీవృత్తియు దీనికగు.

ఈవీధికి భాణమునకుపలే మాఖనిర్వహణసంధులు వానియంగములతోడ వర్తిల్లుటయు, ఒకయంకముతోనే ముగియుటయు నగు. జుఱియుఁ గైశిశీవృత్తి దీనికగును.

౧౦౦. శృంగారరసంబు సూచ్యంబించుక రసాంతరంబు స్పర్శనీయంబు.

ఇందుఁ దఱచుగా శృంగారరసము సూచించుదగినదియు దానికంగములుగా ఇతరరసములు కొంచెము గూర్చఁదగినవియు నగు. అది కైశిశీవృత్తి: దగినట్లు కూర్చఁబడవలయును.

౧౦౧. పిండోందె రెండుపాత్రంబు లిందు వర్తిల్లు.

ఈరూపమునందు ఒక పాత్రమైనను రెండుపాత్రములయినను గలగియుండును.

౧౦౨. నాయికయనురాగిణి పరకీయ యగు. కులస్త్రీ
కాదు.

ఇందు నాయికయనురాగము గలదయ్యి పరకీయ యగును.
(పరకీయ = పరస్పరమనియం దిచ్చగలపియయ్యింపు అందులకు
దగిన వ్యాపారములను కుటుంబముచుటయందు పొందినమనస్సు
గలది). (కులస్త్రీ = (ఇల్లాలు) ఇందు నాయిక కానేరదని
యర్థము.

౧౦౩. ప్రస్తావనముందుఁజెప్పఁబడిన యుద్ధాత్యకాదు
లైన యంగములతోడఁ గర్తవ్యంబు.

ముందుఁజెప్పఁబడిన ఉద్ధాత్యకము మొదలయినయంగములతోఁ
ప్రస్తావన నడపఁదగినది.

ఇంక నొక ప్రకారము

౧౦౪. ఉత్సృష్టికాంక్షంబునం దితివృత్తంబు ప్రఖ్యా
తంబేని బుద్ధికల్పితంబేనగు.

ఉత్సృష్టికమయ్యి తుల్యంకమునందుకథ ఇతికథాసాదులందుఁ
ప్రస్థావనమునదిగాని కది తనబుద్ధిచేతఁ గల్పించినదిగాని కా
వచ్చును

(ఉత్సృష్టికమనుట నాటకాదులందు వచ్చెడిపరిచ్ఛేదరూప
మయిన యంకముకాదని తెలియుటకు అని యెఱుఁగునది.)

౧౦౫. నాయకులు ప్రాకృతులు రసంబు కరుణంబు.

ఇందు నాయకులు పాదురులయిన జనులనేకులగుదురు. కది
తారసము స్థాయియై వర్తిల్లును.

౧౦౬ సంధివృత్త్యంగంబులు భాణవద్ద్రాహ్యంబులు.

భాణమునందువలె నిందును అంగములతోఁగూడిన ముఖవిర్వ
హణగుంధులును భారతీవృత్తియు తాస్యాంగములును ఒకయం
తుతో ముగియికయు గ్రహింపఁదగినవి.

౧౦౭. స్త్రీపరిదేవన సహితవాక్యలహజయపరా
జయంబులు విధాతవ్యంబులు.

అదువారి దుఃఖముతోఁడిమాటలతోఁగూడిన నోటిజగడము
తయము నపజయమును ఇందు జరఁపఁదగినవి యగును. ఈ
మూహ్యము.

ఇంక నీహమ్మగప్రకారము.

౧౦౮. ఈహమ్మగంబు మిశ్రనస్తుకంబు చతురంకంబు
త్రిసంధిమంతంబుచగు.

ఈహమ్మగమనెడి రూపము ప్రఖ్యాతంబును కల్పితంబును
గూడిన కథాశరీరము గలదియు శాలుగంకములు గలదియు
మూడు సంధులు గలదియు వగును.

౧౦౯. ప్రసిద్ధులు కీరోద్ధతులు నరదివ్యులనియము
బున నాయక ప్రతినాయకులగుదురు.

ఇందు ప్రసిద్ధిగలవారు కీరోద్ధతులు నరుఁడును దివ్యుడు
నైన నాయకులు నియమములేక ప్రధాననాయకుఁడును ప్రతి

శ్రావ్యకుడును అగుదురు నిరమములే యనుటచేత నరుడు
 ప్రతిశాయకుడు దివ్యుడు ప్రధానశాయకుడుగావలెననిగాని
 దివ్యుడే ప్రతిశాయకుడు నరుడే ముఖ్యశాయకుడు కావలె
 ననిగాని యొకనియమములే యరువురిలో నెవడే నొకడు
 ముఖ్య శాయకుడును మఱియొక్కడు ప్రతిశాయకుడును
 గావచ్చునని యర్థము.

౧౧౦. అంతంబునం బ్రతినాయకు డిచ్చింపని దివ్య
 వనితనపహరించుటలోనగు విపర్యాసాదులచే
 నయు క్తకారియగు.

ఈహామ్యగమునందు గదపట ప్రతినాయకుడు తనయం
 దిచ్చుట జేవతాస్త్రీని అపహరించుట మొదలగువ్యక్త్యావ్యా
 పారములచేత చెడ్డపనులు చేసినవాడు అగును.

౧౧౧. సంతంభం బత్యంతం బయ్యు వ్యాజంబున
 యుద్ధంబు నివారింపనగు.

తొలుత మోక్షిరియాటోపముతో యుద్ధమునకు బ్రయత్న
 పడియు ఏదేనికా నెవడుచేత యుద్ధమును నిలుపవలయు. అను
 గా యుద్ధమును మానుపవలయును.

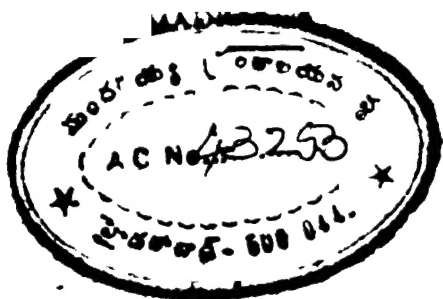
౧౧౨. వధస్రాస్త్రండగు మహాత్మునివధంబు కర్తవ్యంబు
 గాదు.

తంపుటకై చిక్కుకొన్న దొడ్డవనిజంపుట చేయరానిది
 కాదు. అనుగా వంతుడగుదును.

(తనకు చిక్కని నాయికను నాయకుడు మృగమును వెళ్లి
నట్లు ఇందువెదకును గనుక దీనికి ఈనామృగముని పేరుకలిగెను.)

నాటకాది రూపకములందెల్లయెడలను ఉత్తమపాత్రములకు
సంస్కృతజనాశంకును నలక్షణమునైనభావయు, మధ్యమ
పాత్రములకు వైకృతజనాశంకును యథోచిత లాక్షణికమునైన
భావయు, నీచపాత్రములకు శుద్ధాంధ్రమును లాక్షణికమునైన
దియునైన భావయు వినియోగించుట శోభాకరము.

ఇది దశరూక్ష సంస్కృతము.

తెన్నపూరి వావిళ్లి రామస్వామికృష్ణులు అండ్ సన్స్ వారి
'వావిళ్లి' ప్రెస్సున ముద్రితము—23-7-1955

— తెలుగు నిఘంటువులు —

సాక్షాత్తనిఘంటువు, పద్యకావ్యము	...	0	4
శ్రీమోకటేశాంధ్రము, పద్యకావ్యము	...	0	6
అంధ్రీవానునాగ్రహము, అంధ్రీవానుశేషము, సాంబ నిఘంటువుటీకా, ఆకారాద్యవక్రముటికతో			
కాలిక్పైందు	...	2	0
వావిళ్ళ నిఘంటువు (అ-ఊ వఱకు) I సామ్రాము		10	0
డిటా (క - ఛ వఱకు) II సామ్రాము		12	0
డిటా (ట - స) III సామ్రాము		10	0
శబ్దార్థచంద్రిక, శ్రీమహాకాళి సుబ్బారాయకృత అంధ్రీనిఘంటువు	...	10	0
లఘుశబ్దార్థచంద్రిక	..	6	0
తెలుగుసామెతలు with English Translation by Captain Carr &c	..	2	0
Gellettes' Telugu Dictionary (Printed in Roman letters) - ...		7	8
Sankaranarayana's Telugu- English Dictionary.	} 12 0		
శంకరనారాయణగారి నిఘంటువు తెలుగు పదములకు ఇంగ్లీషుపదముగలది			
Sankaranarayana's English Telugu Dictionary.	} 15 0		
శంకరనారాయణగారి నిఘంటువు (ఇంగ్లీషు పదములకు తెలుగు పదముగలది)			

English-Telugu Pocket Dictionary

ఇంగ్లీషు-తెలుగు పాఠశాల దిక్షనరి ...	5	0
Translation Guide (English to Telugu & Vice-Versa (useful for Revenue Officials) ...	2	8

— నాటకములు —

అభిప్రసన్నరామనాటకము ...	1	0
ఎలక్షన్ ప్రహసనము ...	0	2
కమలావహరణము జి. సి. వి. శ్రీనివాసాచార్య ...	1	4
కన్యాశుల్కము గుర్జరాఽపభ్రాంతిగారిది ...	2	0
కృష్ణమూలినాటకము ...	0	10
చివరంగారాయనాటకము ...	0	6
నరకాసురవిజయవ్యాయోగము ...	1	0
నందునిచరిత్ర, కేదం కేంకటాచలయ్యది ...	0	12
పాండవాల్లాసనము ...	0	12
పూర్వకాకుంతము ...	0	12
విదితపామకాపట్టాభిషేకము ...	0	12
విధిలేకైదుగురు ...	0	10
పీరాభిమత్యనాటకము ...	0	12
కాకుంతలనాటకము, రాయమర్గము నవనయ్యగారిది ...	1	4
కూరదొడ్డిది, పాదప్రతి ...	0	12
శ్రీరామవనవాసనాటకము ...	0	12

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్సు

చిన్నబాపు 1872 292 ఎస్టేట్, చిన్నబాపు. 1.

